

A Comparative Analysis of Art-Based Programs in Supporting Children's Psychological Well-Being: A Post-Traumatic Growth Theory Approach

Farzaneh Farshid Nik, Assistant Professor of Research Center for Culture, Arts and Communication, Tehran, Iran. f.farshidnik@gmail.com <https://orcid.org/0000-0001-8434-6428>

Extended Abstract

Introduction

Crises and natural disasters can seriously affect children's psychological and social well-being. Because of their developmental and emotional characteristics, children may experience traumatic events through anxiety, insecurity, difficulties in emotional expression, behavioral changes, disruption of social relationships, and reduced sense of control. Although children are often considered capable of recovering from adversity, traumatic experiences may have lasting consequences when appropriate psychological and social support is unavailable. This issue is particularly important in Iran, where earthquakes and floods have repeatedly affected communities. Post-crisis interventions therefore need to address psychological recovery alongside emergency response and physical reconstruction.

Post-traumatic growth (PTG), developed principally by Tedeschi and Calhoun, provides a framework for understanding positive changes that may emerge following highly challenging experiences. PTG includes changes in perceived personal strength, relationships with others, appreciation of life, recognition of new possibilities, and spiritual or existential understanding. For children, however, such development requires supportive environments that allow them to express, process, and reinterpret difficult experiences. Art-based programs can provide such environments because artistic activities offer accessible forms of emotional expression, non-verbal communication, meaning-making, and social participation. This study therefore compares selected art-based programs for children in post-crisis contexts and examines their relationship with the conditions associated with post-traumatic growth, while identifying implications for Iran.

Methods

This study used a qualitative comparative approach. Selected art-based programs implemented for children after crises and natural disasters in Australia and the United States were examined in terms of their objectives, target groups, organizational structures, artistic activities, implementation processes, participation mechanisms, continuity, and reported outcomes. The programs were analyzed according to dimensions relevant to post-traumatic growth, including emotional expression, social connection, personal competence, coping, agency, and meaning reconstruction.

The Iranian context was examined through documentary analysis and semi-structured in-depth interviews with individuals involved in post-crisis artistic activities, including independent artists, non-governmental organizations, facilitators associated with the Institute for the Intellectual Development of Children and Young Adults, and facilitators dispatched by the Ministry of Culture and Islamic Guidance. The analysis focused on identifying the capacities, limitations, and institutional and methodological challenges of existing experiences and comparing them with the selected international cases.

Findings

The findings show that art-based programs are more effective when they are designed as structured and sustained interventions rather than temporary recreational activities. In the selected international cases, painting, storytelling, drama, music, and collective artistic

activities created safe spaces where children could express difficult emotions, communicate experiences that were difficult to verbalize, interact with peers, and regain a sense of agency. Active participation was particularly important because children were treated as participants in the recovery process rather than passive recipients of support.

The findings also indicate that the contribution of art extends beyond temporary emotional relief when artistic activities are integrated with psychological and social objectives. Such programs can support emotional regulation, strengthen social relationships, increase self-confidence and coping capacities, and create opportunities for children to reconstruct the meaning of traumatic experiences. Interdisciplinary cooperation among artists, psychologists, educators, community organizations, and relevant institutions was another important characteristic of the more developed programs. Continuity, adaptation to children's developmental needs, attention to local cultural contexts, and documentation and evaluation also contributed to their effectiveness.

In Iran, although various artistic activities have been implemented following earthquakes, floods, and other crises, many have remained temporary, fragmented, and insufficiently documented. Their emphasis has often been on creating positive emotions and reducing immediate psychological pressure rather than supporting longer-term psychological reconstruction and post-traumatic growth. Limited theoretical grounding, weak continuity, inadequate evaluation, insufficient interdisciplinary cooperation, and limited involvement of specialized organizations and non-governmental organizations were among the main challenges identified. These conditions have prevented many artistic activities from developing into coherent and sustainable programs for children's psychological support.

Conclusion

The study concludes that art-based programs can contribute to children's psychological and social recovery after crises when they are systematically connected to child psychology, crisis management, education, and community participation. The comparative findings show that their effectiveness depends not simply on the use of art, but on the way artistic activities are designed, implemented, sustained, and connected to children's developmental and psychological needs.

For Iran, the findings point to the need to move from short-term and reactive activities toward research-based, continuous, and culturally appropriate programs. Such programs require interdisciplinary cooperation, specialized training for facilitators, meaningful participation of non-governmental organizations, attention to local cultural characteristics, systematic documentation and evaluation, and adaptation of artistic activities to different stages of psychological recovery. Within this framework, art can move beyond entertainment and temporary emotional relief and become a purposeful component of psychological reconstruction and the conditions supporting post-traumatic growth.

Keywords: Post-traumatic growth, child psychology, art-based programs, natural disasters, art therapy.

تحلیل تطبیقی برنامه‌های هنرمبنا در حمایت روانی کودکان با رویکرد نظریه رشد پس از سانحه

چکیده

سالانه میلیون‌ها کودک در سراسر جهان در معرض آسیب‌های ناشی از بحران‌ها قرار می‌گیرند و به‌عنوان یکی از آسیب‌پذیرترین گروه‌ها، بیش از سایرین متحمل صدمات روحی و عاطفی می‌شوند. این مسئله ضرورت مداخلات هدفمند و حرفه‌ای در دوره پسابحران را برجسته می‌سازد. در دهه‌های اخیر، برخی کشورهای توسعه‌یافته از برنامه‌های خلاق هنرمبنا در آموزش و توانمندسازی کودکان آسیب‌دیده از بحران بهره‌گرفته‌اند که نتایج مطلوبی در پی داشته‌است. پژوهش حاضر باتکیه بر نظریه رشد پس از سانحه تدسچی و کالهن، به تحلیل تطبیقی نقش برنامه‌های هنرمبنا در رشد و حمایت روانی کودکان آسیب‌دیده از بحران در کشورهای آمریکا، استرالیا و ایران می‌پردازد. پرسش اصلی پژوهش ناظر بر این است که برنامه‌های هنرمبنا اجرا شده در این کشورها، چه نسبتی با مؤلفه‌های رشد پس از سانحه از جمله تاب‌آوری، حل مسئله و تنظیم هیجانی دارند. روش پژوهش کیفی و تطبیقی است و داده‌ها از طریق تحلیل نمونه‌هایی از پروژه‌های هنری اجرا شده در موقعیت‌های بحرانی گردآوری شده‌است. یافته‌ها نشان می‌دهد تفاوت اصلی میان کشورها در نحوه پیوند آن با ساختارهای روان‌شناختی و نهادی نهفته است. در آمریکا و استرالیا، برنامه‌های هنری در قالب مداخلات ساختارمند، میان‌رشته‌ای و همراه با ارزیابی مستمر اجرا شده و توانسته‌اند در حمایت روانی کودکان از جمله بازسازی معنا، افزایش احساس امنیت و تقویت مهارت‌های مقابله‌ای نقش داشته باشند. در مقابل، در ایران به دلیل نبود پیوست نظری و نهادی منسجم، این مداخلات عمدتاً مقطعی و فاقد استمرار و نظام ارزیابی منسجم بوده که منجر شده اثر آن‌ها در سطح فعالیت‌های کوتاه‌مدت باقی بماند. در نتیجه، تحقق رشد پس از سانحه در کودکان نیازمند پیوند نظام‌مند میان هنر، روان‌شناسی بحران و سیاست‌گذاری فرهنگی است.

واژگان کلیدی: رشد پس از سانحه، روانشناسی کودک، پروژه‌های هنرمبنا، بحران‌های طبیعی، هنردرمانی.

مقدمه و بیان مسئله

بحران‌ها صرف‌نظر از موقعیت جغرافیایی یا سطح توسعه‌یافتگی کشورها، پیامدهای گسترده‌ای بر ساکنان مناطق آسیب‌دیده برجای می‌گذارند. «زندگی میلیون‌ها نفر در سراسر جهان تحت تأثیر بحران‌های طبیعی است که هزینه‌های هنگفت اقتصادی و اجتماعی به وجود می‌آورد و توسعه کشورها را دشوار می‌کند.» (UNISDR, 2009:3). ایران یکی از ده کشور بلاخیز دنیاست و از میان چهل نوع بلای طبیعی شناخته شده، احتمال وقوع سی نوع از آن در ایران وجود دارد. وقوع زلزله بسیار مصیبت‌بار بم و زلزله‌های سلماس، طرود، لار، بوئین‌زهرا، بندرعباس، طبس، رودبار، خرم‌آباد، بروجرد و نیز سه مورد سیل ویرانگر در استان گلستان و حادثه سیل نکا در سال‌های اخیر شدت آسیب و پیاپی بودن آنها (با فواصل متوسط وقوع آنها کمتر از ۱۰ سال) نشان‌دهنده گسترده بودن دامنه این وقایع و بیانگر آن است که هیچ نقطه ای از کشور مصون از حوادث غیر مترقبه نیست و داشتن برنامه‌ای مناسب را ضروری می‌سازد. (عینعلی و دیگران، ۱۳۹۵) گفته فاضلی، «بحران»، واقعیتی روزمره در ایران است که همواره احتمال وقوع آن را باید در نظر گرفت و اقشار و گروه‌های سنی مختلف برای مواجهه صحیح و اصولی با آن نیازمند آموزش هستند. عدم برنامه‌ریزی مناسب برای مقابله با ابعاد مختلف اجتماعی و روانی بحران‌ها به افزایش خسارات مادی و معنوی ناشی از آن منجر می‌گردد. در این میان اهمیت خسارات و «ابعاد روانی این حوادث، نه تنها کمتر از ابعاد اقتصادی آن نیست بلکه «به مراتب جدی‌تر و زیانبارتر است.» (فاضلی، ۱۳۹۹: ۳۷)

بالایای طبیعی پدیده‌هایی هستند که نه تنها نظام‌های اجتماعی و اقتصادی را مختل می‌سازند، بلکه به‌ویژه کودکان را به‌عنوان یکی از گروه‌های آسیب‌پذیر، در معرض تهدیدهای جدی جسمی و روانی قرار می‌دهند (Kousky, 2014). بر اساس گزارش سال ۲۰۲۶ یونسف، «نزدیک به نیمی از کودکان جهان یعنی ۱/۱ میلیارد کودک، تحت تأثیر وقوع همزمان سه مخاطره اقلیمی متفاوت زندگی می‌کنند و تقریباً همه کودکان جهان اکنون در معرض دست کم یکی از مخاطرات اقلیمی شامل سیلاب‌های ساحلی، خشکسالی، گرمای شدید، آتش‌سوزی، موج‌های گرمایی، سیلاب‌های رودخانه‌ای، طوفان‌های شن و گردوغبار و طوفان‌های گرمسیری قرار دارند. در این گزارش، یونسف برای محافظت از کودکان در برابر بحران‌های اقلیمی، خواستار توانمندسازی کودکان و جوانان برای مشارکت معنادار در اقدامات اقلیمی، از طریق سرمایه‌گذاری در آموزش اقلیمی، دانش و مهارت‌ها و همچنین تقویت ظرفیت تصمیم‌گیرندگان و متخصصان برای احترام به حق کودکان در شنیده شدن، آزادی بیان و

مشارکت در تصمیمات مؤثر بر زندگی ایشان شده است (Unicef, 2026). «کودکان، آثار بلایا را به گونه‌ای مضاعف تجربه می‌کنند. هر چند به غلط تصور می‌شود آنها به طور ذاتی از انعطاف پذیری برخوردارند و در مواجهه با ضربه‌های شدید به سرعت بهبود می‌یابند و با تنها در صورتی که والدینشان مشکل پیدا کنند تحت تأثیر بلایا قرار می‌گیرند» (شریفی، ۱۳۸۳)، اما درواقع کودکان به دلیل ویژگی‌های روان‌شناختی، جسمی و اجتماعی خاص خود، در زمره آسیب‌پذیرترین گروه‌های جمعیتی در مواجهه با بحران‌ها قرار دارند و به دلیل وابستگی به مراقبان و ظرفیت کمتر برای مدیریت استرس، اغلب دچار مشکلاتی نظیر اضطراب، کابوس‌های شبانه، گوشه‌گیری و اختلالات رفتاری می‌شوند (Goodman, 1999). ون ایس^۱ نیز بر این نکته اشاره دارد که «احساسات کودکان در نگاه عامه دست‌کم گرفته می‌شود اما در حقیقت آنها اگرچه در تفکر متفاوتند و تعقل کودکان متناسب با رشد شناختی آنهاست، اما به تمامی عواطف انسانی دسترسی دارند و همواره خشم، ناامیدی یا نشاط را احساس می‌کنند.» (Van Eys, 1981) همچنین کرامر^۲ درباره الزامات کار با کودکان معتقد است که «سروکار داشتن با کودکان تعهد محض است و ما به عنوان بزرگسال، مسئول حفاظت از کودکان بی‌دفاعی هستیم که وارد حوزه‌مان می‌شوند.» (Kramer, 1979: 5) مطالعات نشان داده است که بدون مداخلات هدفمند، آثار روانی بلایا می‌تواند می‌تواند به آسیب‌هایی پایدار و عمیق بدل شود (Kar, 2009). ازسوی دیگر مطالعات روان‌شناسی معاصر نشان داده‌اند که افراد، از جمله کودکان، در صورت دریافت حمایت‌های مؤثر و مبتنی بر شناخت علمی، قادر به بازسازی روانی خود پس از سانحه هستند. نظریه «رشد پس از سانحه»^۳ که توسط تدسچی^۴ و کالهن^۵ مطرح شده است، به امکان شکل‌گیری دگرگونی‌های مثبت روانی و اجتماعی در افراد آسیب‌دیده از بحران می‌پردازد. بر اساس این نظریه، مواجهه با سانحه، صرفاً تبعات منفی در پی ندارد بلکه در صورت مواجهه مناسب، گاه بحران‌ها می‌توانند به افزایش توانایی حل مسئله، ارتقاء روابط اجتماعی، تعمیق معنای زندگی و تغییر در ادراک فرد از خود و بازتعریف هویت شخصی (تقویت خودپنداره) در افراد منجر شوند؛ مشروط بر آن‌که محیطی امن، خلاق و حمایتگر برای این فرآیند ترمیمی فراهم گردد (Tedeschi & Calhoun, 1996).

در این میان، هنر به‌عنوان بستری برای بیان هیجانات، بازسازی معنا، و برقراری ارتباط غیرکلامی، نقش مؤثری در فرآیند بهبود روانی کودکان ایفا می‌کند. چنانکه به گفته تریسی کانسیل^۶ «آفرینشگری کودکان را توانمند می‌کند.» (Council, 2011: 222). بهره‌گیری از برنامه‌های خلاق هنری در قالب پروژه‌هایی ساختاریافته و منسجم، راهکاری اثبات‌شده برای ترمیم روانی و تقویت رشد پس‌بحران در برخی از کشورهاست. در دو دهه گذشته، کشورهای توسعه‌یافته‌ای همچون آمریکا و استرالیا، اقدام به طراحی برنامه‌هایی هنرمنا و ویژه کودکان در دوره‌های پس‌بحران نموده‌اند که نتایج موفق‌تری در پی داشته است. این برنامه‌ها با تکیه بر ظرفیت‌های زبان غیرکلامی هنر، مشارکت فعال کودک، بازسازی هیجانی و ایجاد معنا، توانسته‌اند موجب بازگشت اعتمادبه‌نفس، افزایش تاب‌آوری و بازسازی ارتباطات اجتماعی در کودکان آسیب‌دیده شوند. این فعالیت‌ها که درچارچوب نظریه نظریه رشد پس از سانحه قابل بررسی هستند، به کودکان کمک می‌کنند تا از طریق خلاقیت، داستان‌پردازی، بازی‌های نمایشی و کارهای گروهی، تجربیات آسیب‌زا را بازسازی و بازتعریف کنند و از سطح آسیب‌پذیری به سطحی از بازتوانی فردی و جمعی دست یابند.

پژوهش حاضر در پی پاسخ به مسئله است و با تحلیل تطبیقی برنامه‌های خلاق هنری که در حمایت روانی کودکان، به‌منظور افزایش توانایی حل مسئله و آموزش نحوه رویارویی با چالش‌ها در کشورهای استرالیا و آمریکا اجرا شده و سپس مقایسه با وضعیت فعلی ایران، تلاش دارد تا چارچوبی نظری، بومی و علمی برای بهره‌گیری از ظرفیت هنر در ارتقاء سلامت روانی کودکان آسیب‌دیده و راهکارهایی برای سیاست‌گذاری‌های فرهنگی، آموزشی و درمانی ایران در مدیریت روانی کودکان پس از بحران‌های طبیعی ارائه دهد تا از این تجربیات به شیوه‌ای مناسب با شرایط اقلیمی، جغرافیایی و فرهنگی ایران بهره گرفت.

پیشینه پژوهش

در مرور ادبیات پژوهش، ذکر این نکته حائز اهمیت است که بهره‌گیری از برنامه‌های هنرمنا در کشورهای توسعه‌یافته نیز موضوعی نسبتاً تازه است؛ به گفته ناتالی فیشر^۷ «پروژه‌های هنرمنا رویکردی تازه در شیوه بهره‌گیری از هنر در مواجهه با بحران است و برخلاف رویکرد سنتی استفاده از هنر پس از بحران که به استفاده از هنردرمانی برای کاهش عوارض پس از سانحه محدود می‌شد، این رویکرد جدید، قادر است نحوه مواجهه با بحران و فرایند بازسازی پس‌بحران را به طور کلی تغییردهد؛ هدف اصلی این پروژه‌های خلاقانه هنری که در اشکال مختلف همچون داستان گفتن، موسیقی، تئاتر، صنایع دستی، عکاسی، مجسمه‌سازی و چندرسانه‌ای اجرا می‌شوند، صرفاً هنردرمانی نیست

¹ Van Eys

² Kramer

³ Post-Traumatic Growth

⁴ Tedeschi

⁵ Calhoun

⁶ Council, T

⁷ Fisher

بلکه باید بخشی از فرایند بازیابی جامعه باشند و با مشارکت فعال اعضای جوامع درگیر و آسیب‌دیده به اجرا درآیند و به موضوعی پاسخ دهند: مانند نیاز به بازگشت مجدد افراد آسیب‌دیده به جامعه، ایجاد یک یادبود مرکزی و یا ایجاد فضا و فرصتی که در آن بازماندگان حادثه بتوانند داستان‌های خود را و به اشتراک بگذارند. فیشر این پروژه‌ها را «Arts-led projects» نامیده که معنای آن «پروژه‌های راهبری‌شده توسط هنر» است و در این مقاله تحت عنوان «پروژه‌های هنرمبنا» به کار برده شده است. «مهم‌ترین ویژگی این پروژه‌ها، رهبری هنری با در نظر گرفتن فرهنگ محلی و در راستای ایجاد تعامل مثبت و خلاقانه در جوامع آسیب‌دیده در روند بهبود، بازسازی و نوسازی پس از فاجعه است. اهداف اصلی این پروژه‌ها، شامل کمک به افراد در ایجاد مهارت‌های جدید شخصی و خلاقانه، استفاده از مدیوم‌های متنوع هنری در تناسب با بحران به وقوع پیوسته و توجه به ویژگی‌های فرهنگی و محلی در راستای ایجاد و احساس مشترک امید و خوش‌بینی، کاهش احساس انزوا، اتصال مجدد جوامع قدیمی، تقویت ارتباط افراد با مکان و فراهم آوردن فرصتی برای تأمل و بزرگداشت، ایجاد حافظه جمعی بحران و نقد تبعات اجتماعی بحران با بهره‌گیری از شیوه‌های خلاق هنری است. پروژه‌های هنرمبنا به‌عنوان یکی از مؤثرترین ابزارها برای تحقق رشد پس‌بحران شناخته می‌شوند و در دهه‌های اخیر، پژوهشگران بر اهمیت استفاده از پروژه‌های هنرمبنا برای حمایت از کودکان پس از بلایا تأکید کرده‌اند (Fisher, 2019). با توجه به جدید بودن این رویکرد، پژوهش‌هایی که به طور مشخص به مطالعه برنامه‌های هنرمبنا در راستای حمایت روانی کودکان و یا تأثیر این برنامه‌ها بر رشد پس از سانحه در کودکان پرداخته‌باشند، بسیار محدود بوده و در مطالعات داخلی نیز پژوهشی که این موضوع را در قالب تحلیل تطبیقی برنامه‌های هنرمبنا پس از بحران‌های مختلف و با هدف استخراج الگوی کاربردی بررسی کرده باشد، شناسایی نشد. از این رو، در بخش پیشینه، به منظور تبیین مبانی نظری و شناسایی خلأ پژوهشی، مطالعات نزدیک به موضوع این مقاله شامل پژوهش‌های حوزه هنردرمانی، مداخلات هنری در حمایت روانی کودکان پس از بحران و مطالعات مرتبط با رشد پس از سانحه مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته‌اند تا زمینه نظری و مفهومی لازم برای پژوهش حاضر فراهم شود؛ «هنردرمانی»^۱ یک روش ایجاد شده برای سلامت روان است که از روش‌های خلاق هنری، برای رشد و ارتقاء سلامت جسمی، روانی و هیجانی اشخاص در همه سنین استفاده می‌کند. این روش بر اساس این باور پایه‌گذاری شده است که فرایند خلاق به کارگرفته شده در بیان حال و احساس از طریق هنر، به افراد کمک می‌کند که تعارضات و مشکلات را حل کنند و مهارت‌های بین فردی، مدیریت رفتار و کاهش استرس و افزایش عزت نفس را گسترش دهند. (Stuckey & Nobel, 2010: 254) مارگارت نامبرگ^۲ نخستین پیشگام هنردرمانی در آمریکا، در جریان فعالیت‌های آموزشی و درمانی خود با کودکان دریافت که کودکان هیجانات خود را در نقاشی‌هایشان منعکس و فراقنی می‌کنند (Naumburg, 1950) و ادیت کرامر^۳ هنرمند و آموزگار نیز که از پیشگامان برجسته هنردرمانی کودک به شمار می‌رود، در روند فعالیت‌های خود با کودکان دارای اختلال‌های هیجانی، بر نقش فرایند خلق هنری در بیان، سازمان‌دهی و تحول تجربه‌های هیجانی کودکان تأکید کرد. او بر خلاف رویکردهایی که هنر را صرفاً ابزاری برای تفسیر روان‌شناختی می‌دانستند، هنر را خود فرایند درمانی تلقی می‌کرد و تجربیات بالینی خود را در کار با کودکان در کتاب «هنردرمانی در یک اجتماع کودکان» ارائه داد (Kramer, 1958). غزاله نژادی در مقاله «تأثیر نقاشی بر کاهش پرخاشگری دانش‌آموزان دختر مقطع ابتدایی» به شاخه‌های مختلف هنردرمانی شامل «نقاشی درمانی»^۴ «نمایش درمانی»^۵ «موسیقی درمانی»^۶ و «رقص درمانی»^۷ اشاره کرده است (نژادی و همکاران، ۱۳۸۹: ۸۲) در چند دهه اخیر، هنردرمانی همچون یک نظام معین، در شاخه‌های مختلف هنری به سرعت رشد کرده است، برای تمامی گروه‌های سنی مورد استفاده قرار می‌گیرد. اما در خصوص کودکان از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است: هادی بهرامی در مقاله خود به این نکته اشاره کرده که کودکان به دلیل اینکه کلمات کافی برای برقرار کردن ارتباط با دیگران ندارند، اکثراً به نقاشی و یا وسیله‌های ارتباطی دیگر پناه می‌برند (بهرامی، ۱۳۷۲: ۲۶۵) و بدین ترتیب، نقاشی را به عنوان یکی از بهترین ابزار برای نشان دادن افکار خود می‌یابند و به گفته پریخ دادستان در مقاله «ارزشیابی شخصیت کودکان بر اساس آزمون‌های ترسیمی» بررسی و درک «زبان» نقاشی، اطلاعات ارزنده‌ای در اختیار والدین، مربیان، روان‌شناسان و همه کسانی می‌گذارد که خواهان درک و دریافت راز و رمز جهان کودک هستند (دادستان، ۱۳۷۴: ۱). از این جهت نقاشی و به طول کلی آثار هنری که توسط کودک خلق می‌شوند، نسخه‌ای از تصویری است که در ذهن او شکل گرفته و به همین دلیل به مثابه دریچه‌ای به دنیای ذهنی کودکان و پنجره‌ای به درون دنیای اندیشه‌ها و احساس‌های اوست و از این رو هنردرمانی درخصوص کودکان به مثابه راهی برای ارتباط با کودک و تفکر اوست و از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. تریسی کانسیل در مقاله «هنردرمانی کودکان بر این نکته تأکید می‌کند که آفرینشگری، کودکان را توانمند

¹ Art therapy

² Naumburg, M

³ Kramer, E

⁴ Paint therapy

⁵ Drama therapy

⁶ Music therapy

⁷ Dance Movement therapy

می‌کند. تصورات از طریق رنگ‌ها روی کاغذ می‌آیند و سایرین آن را می‌بینند و این ساختار به آنها فرصت یادگیری و شکوفایی می‌دهد.» (Council, 2011: 224). هنردرمانگر جودی رابین^۱ در کتاب خود تحت عنوان «هنر هنردرمانی»^۲ با نظر به پیشرفت‌های جاری در روان‌زیست‌شناسی اعصاب بر رابطه هنردرمانی و یادگیری تأکید می‌ورزد: «همچنان که با کارکرد و انعطاف‌پذیری مغز انسان آشنا تر می‌شویم، درمان‌هایی نظیر هنر درمانی بیشتر به کار می‌آیند؛ نه تنها به سبب سروکار داشتن هنردرمانی با تعارضات روانی، بلکه بنا بر خصوصیت ماهوی این روش که فعالیت بخش‌های مختلف ذهن را ایجاب می‌کند. نظر به لزوم تلفیق و ترکیب فکر و عمل سازمان یافته، یک روش بصری (هنری) و کلامی که حالتی را به حالتی دیگر ترجمه می‌کند، ظرفیت فوق‌العاده‌ای برای ارتقاء کارکرد ذهنی بهتر و سالم‌تر دارد. دیدگاه او نیز شبیه کرامر، بر رویکردی مبتنی بر توانمندی‌ها تأکید می‌ورزد که متمرکز بر رشد شناختی و عاطفی است. (Rubin, 1984) نادری و انصاری در مقاله «تأثیر هنر درمانی بر خودپنداره تأییدجویی و شادکامی کودکان» به تأثیر استفاده همزمان چند روش هنری اشاره می‌کنند «یکی از نکات حائز اهمیت در این زمینه این است که استفاده همزمان از چند روش هنری، در فرایند درمان بسیار مؤثرتر است. برای مثال در حین فرایند هنردرمانی، دیده شده است که کودکان ضمن اینکه در نقش خود (در نمایش) غرق شده‌اند، همزمان با شن، گچ، سنگ، عروسک‌ها، ابزار موسیقی، قلم‌مو و وسایل دیگر هم بازی می‌کنند. در واقع در مورد ارتباط بین هنرهای مختلف باید گفت که این هنرها به گونه‌ای با هم تلفیق شده‌اند. نقاشی، نمایش، عروسک‌گردانی، موسیقی و استفاده از مواد مختلفی همچون خاک، شن، گل و ... به شیوه خلاق و هنری، مهم‌ترین ابزار هنردرمانی است.» (نادری و انصاری، ۱۳۹۰: ۱۹). مطالعات مذکور بر بهره‌گیری از هنر به عنوان ابزاری در درمان اختلالات روانی متمرکز هستند.

در زمینه مطالعاتی فهم واکنش‌های مثبت پس از بلایا و حمایت‌های روانی از آسیب‌دیدگان، «الیزابت مور»^۳ در مقاله «رشد پسابحران در جوانان بازمانده از بحران»^۴ نحوه درک جوانان بازمانده از زلزله سال ۲۰۰۷ در منطقه ایکا در کشور پرو را از رشد پس از سانحه و استفاده از هنر در نسبت دادن معنا به تجربیات آسیب‌زا را بررسی می‌کند و نقش هنر در افزایش شادی و میل به بقاء و احساس هدف در زندگی را نشان می‌دهد. در خصوص ظرفیت‌های هنر پس از بلایای طبیعی، «پنه‌لوپه اور»^۵ در مقاله‌ای با عنوان «هنردرمانی با کودکان بعد از فاجعه»^۶ به بررسی تأثیر هنر در کار با کودکان پس از یک فاجعه می‌پردازد و ارتباطات هنردرمانی در شرایط بحرانی را در دو بازه کوتاه مدت و طولانی مدت توصیف کرده و اشاره می‌کند که در این زمینه بایستی افرادی قوی، مدبر، دلسوز و مقاوم به عنوان هنر درمانگر به کار بپردازند و نهایتاً تأکید می‌کند که تحقیقات و برنامه‌ریزی‌های بیشتر قابل اعتمادتری در مورد کار با کودکان پس از یک فاجعه مورد نیاز است.

پژوهش‌های پیشین، عمدتاً بر کارکردهای درمانی هنر، بیان هیجانات، کاهش نشانه‌های اضطرابی و تسهیل فرآیند سازگاری روانی کودکان تمرکز داشته‌اند و ظرفیت‌های هنر در حمایت روانی و نقش هنر و برنامه‌های هنرمبنا در تغییرات مثبت روان‌شناختی، بازسازی معنا و تقویت ظرفیت‌های فردی به ویژه پس از تجربه بلایا و حوادث طبیعی، نیازمند مطالعات مستقل و جدی است.

بر این اساس، خلأ اصلی موجود در ادبیات پژوهش، فقدان مطالعاتی است که هنر را به عنوان مداخله‌ای اجتماعی و مشارکتی برای حمایت روانی و تقویت ظرفیت‌های رشد پس از سانحه در کودکان مورد بررسی قرار دهد. پژوهش حاضر با رویکردی تطبیقی، ضمن بررسی تجربیات جهانی، تلاش می‌کند مؤلفه‌ها، سازوکارها و ویژگی‌های برنامه‌های هنرمبنا را در حمایت روانی کودکان پس از بحران شناسایی کرده و زمینه‌ای برای طراحی الگوی متناسب با شرایط بومی فراهم آورد. در واقع توجه به جایگاه هنر در پاسخ به نیازهای روانی آسیب‌دیدگان حوادث طبیعی به صورت برنامه‌ریزی شده، مدون، تحلیلی و مقایسه‌ای و با توجه به اقلیم و فرهنگ هر جامعه، حلقه مفقوده‌ای در حوزه بهره‌گیری از هنر در دوران پسابحران است. تجربیات پراکنده انجام شده در این زمینه، نیازمند مقایسه و تحلیل بر اساس ملاحظات جامعه‌شناختی و روانشناختی هستند تا به تبیین یک الگوی عملیاتی یا دستیابی به بینشی نوین در نحوه بهره‌گیری از هنر در پاسخ به بحران‌های طبیعی در ایران منجر گردد. این مطالعه، گامی در جهت سیاست‌گذاری‌های فرهنگی، آموزشی و درمانی ایران در مدیریت روانی کودکان پس از بحران‌های طبیعی است و بر لزوم طراحی نظام‌مند برنامه‌های هنری در سطوح محلی و ملی تأکید ورزد.

چارچوب نظری

یکی از مهم‌ترین چارچوب‌های نظری برای فهم واکنش‌های مثبت پس از بلایا، نظریه رشد پس از سانحه توسط تدسچی و کالهن است که در این پژوهش، مبنای تحلیل قرار گرفته است.

¹ Rubin, J.

² The art of art therapy

³ Mohr, Elizabeth

⁴ Posttraumatic Growth in Youth Survivors of a Disaster

⁵ Penelope P.Orr

⁶ Art therapy with children after a disaster

نظریه «رشد پس از سانحه» یا «رشد پسابحران» از مهم‌ترین پژوهش‌ها است که نخستین بار توسط تدسچی و کالهن مطرح شد. بر اساس پژوهش‌های تدسچی و کالهن، پیامدهای تجارب آسیب‌زا و رنج‌آور یا تروما، صرفاً محدود به موارد منفی نمی‌شود بلکه می‌تواند بستر مناسبی برای پیشرفت افراد فراهم کنند و افراد آسیب‌دیده گاه نه تنها به وضعیت قبلی خود بازمی‌گردند، بلکه به سطح بالاتری از عملکرد روانی نیز دست‌می‌یابند (Tedeschi & Calhoun, 1996; 2004). درواقع پدیده «رسیدن به سطح بالاتر از عملکرد روانی پس از وقوع اتفاقی ناگوار»، به‌عنوان «رشد پس از سانحه» شناخته می‌شود. رشد پس از سانحه با تغییرات مثبت روانشناختی پس از دست و پنجه نرم کردن با شرایط چالش‌برانگیز زندگی شناخته شده و شامل پنج حیطه است:

۱. **ارتباط با دیگران:** که به معنای توسعه شبکه روابط و افزایش صمیمیت با آن‌هاست.
 ۲. **احتمالات یا امکانات جدید:** که نشان‌دهنده ایجاد یا کشف مسیرها یا فرصت‌های تازه در زندگی است.
 ۳. **توان شخصی:** که اشاره به افزایش قدرت درونی، تقویت اعتماد به نفس و توانایی اتکا به خود در سختی‌ها دارد.
 ۴. **تغییر معنوی:** که به فهم تجارب، تقویت باورهای معنوی، یافتن معنا در تجربیات تلخ و یا معنابخشی دوباره به زندگی اشاره دارد.
 ۵. **قدردانی از زندگی:** که به معنای پی‌بردن به ارزش زندگی و لذت بیشتر از حیات است (عسگری و نقوی، ۱۳۹۸: ۲۲۵).
- این مدل نشانگر آن است که بحران‌ها الزاماً به تضعیف روانی نمی‌انجامند، بلکه می‌توانند به بستر رشد و بازسازی فردی و اجتماعی تبدیل شوند. تدسچی و کالهن، تحقق رشد پسابحران را مستلزم دو مرحله کلیدی می‌دانند:
- نخستین مرحله، درک و پردازش شناختی از سانحه** است به گونه‌ای که فرد بتواند تجربه آسیب‌زا را بازنگری کند و معنای تازه‌ای برای آن بیابد.

دومین مرحله، حمایت اجتماعی و آموزشی است؛ بدین معنا که دریافت کمک‌های بیرونی به فرد این امکان را بدهد که با احساسات خود مواجه شود و راهبردهای تازه‌ای جهت انطباق با وضعیت جدید انطباقی جدید بیاموزد.

براساس این نظریه، کودکان نیز می‌توانند، با دریافت حمایت‌های مناسب، پس از مواجهه با بحران‌های شدید و آسیب‌های ناشی از تروما، فرصت‌های تازه‌ای در راستای رشد فردی و اجتماعی پیداکنند (Joseph, 2021). در مورد کودکان، این حمایت‌ها بیشتر باید به شیوه غیرمستقیم و متناسب با ظرفیت‌های شناختی آنان باشد؛ ابزاری که بتواند اضطراب و ترس را کاهش دهد و فرصت بازاندیشی را فراهم سازد. رشد پسابحران بدون حمایت حرفه‌ای و آموزش مهارت‌هایی که به افراد امکان انطباق با شرایط تازه را بدهد، امکان‌پذیر نیست، به همین دلیل پژوهشگران تأکید دارند که مداخلات آموزشی و روانی، به‌ویژه برای کودکان، باید هم‌زمان با فرایند بازیابی آغاز شوند (Schonfeld, 2015: 1129).

در این میان هنر، از ظرفیت بسیار ویژه‌ای جهت آموزش مفاهیم به صورت غیرمستقیم برخوردار است؛ شیوه‌های غیرمستقیم نظیر **بازی، هنر و فعالیت‌های خلاقانه**، اثربخشی بیشتری نسبت به آموزش‌های رسمی و مستقیم دارند، چراکه با کاهش اضطراب و تقویت تاب‌آوری، زمینه‌ساز پردازش سالم‌تر تجربه‌های آسیب‌زا می‌شوند (Thompson, 2011).

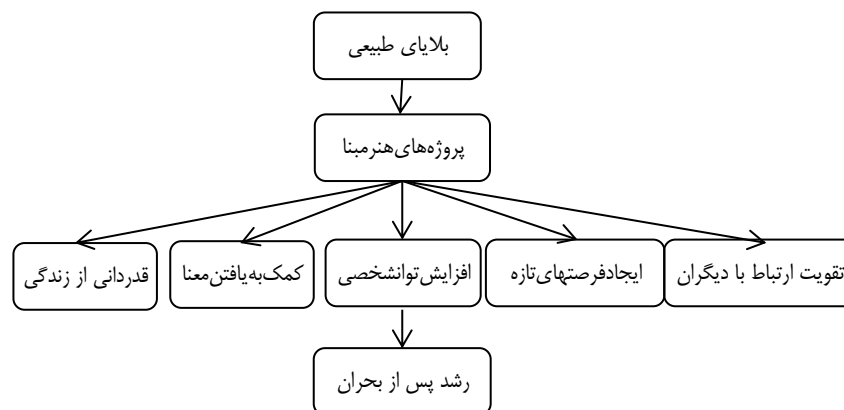
در تعریف پروژه‌های هنرمنا نیز در بخش پیشینه پژوهش اشاره شد که این پروژه‌ها که شامل فعالیت‌هایی چون نقاشی، تئاتر، موسیقی، صنایع دستی و داستان‌گویی هستند، نه صرفاً برای تولید اثر هنری، بلکه به‌عنوان بخشی از فرایند درمان و بازسازی اجتماعی طراحی می‌شوند. این پروژه‌ها با ایجاد محیطی خلاق و مشارکتی، به کودکان امکان می‌دهند تا علاوه بر آنکه هیجانات خود را ابراز و بازنمایی می‌کنند، سانحه را پردازش کنند و با نگاه تازه‌ای به آن بنگرند، مهارت‌های جدید فردی و اجتماعی را بیاموزند و حس تعلق و ارتباط با جامعه را بازسازی کنند. در نتیجه بر اساس چارچوب تدسچی و کالهن که پیشتر در پنج محور اشاره شد (عسگری و نقوی، ۱۳۹۸: ۲۲۵)، می‌توان گفت که از طریق این برنامه‌ها اهداف زیر تأمین می‌گردد:

- تقویت ارتباط با دیگران** (توسعه شبکه روابط و افزایش صمیمیت) از طریق کار گروهی در این فعالیت‌های هنری
- ایجاد فرصت‌های تازه یا امکانات جدید** با فراهم کردن بستر خلاقیت و نوآوری
- افزایش توان شخصی** (افزایش قدرت درونی، تقویت اعتماد به نفس و توانایی اتکا به خود در سختی‌ها)، در فرایند خلق اثر هنری
- تغییر معنوی** (فهم تجارب، تقویت باورهای معنوی، یافتن معنا در تجربیات تلخ و یا معنابخشی دوباره به زندگی) در روند برنامه‌های خلاق هنری و گروهی که با بازنگری ارزش‌ها و یافتن معنا در آثار هنری حاصل می‌شود.
- و نهایتاً قدردانی از زندگی** (پی‌بردن به ارزش زندگی و لذت بیشتر از حیات) از طریق تجربه دوباره شادی و امید در این فعالیت‌های هنری

از آنجا که هدف پژوهش حاضر بررسی تطبیقی تأثیر برنامه‌های هنری بر رشد پسابحران در کودکان آسیب‌دیده از بحران‌های طبیعی است، نظریه رشد پسابحران تدسچی و کالهن به‌عنوان ستون اصلی چارچوب نظری انتخاب شده است. این چارچوب امکان تحلیل دقیق تأثیرات پروژه‌های هنرمنا را در سه سطح فراهم می‌آورد:

۱. **فردی:** بازسازی روانی و افزایش اعتمادبه‌نفس کودک.
۲. **اجتماعی:** تقویت روابط و بازگشت به شبکه‌های حمایتی.
۳. **فرهنگی:** بومی‌سازی تجربیات جهانی برای شرایط ایران.

در نمودار شماره یک، مدل مفهومی تحقیق، بر اساس نظریه تدسچی و کالهن نشان داده شده است:

نمودار شماره یک: مدل مفهومی تحقیق، بر اساس نظریه تدسچی و کالهن

روش تحقیق

پژوهش حاضر از نوع «مطالعات تطبیقی» است که با هدف بررسی تجارب کشورهای منتخب در بهره‌گیری از برنامه‌های هنرمنا برای حمایت از کودکان آسیب‌دیده از بلاایای طبیعی انجام شده است. این مطالعه در زمره تحقیقات کیفی با رویکرد تطبیقی قرار می‌گیرد. هدف اصلی آن، استخراج شباهت‌ها و تفاوت‌های موجود در سیاست‌ها و برنامه‌های هنری کشورهای توسعه‌یافته و مقایسه آن با وضعیت ایران، به‌منظور ارائه الگویی متناسب با شرایط فرهنگی و اجتماعی کشور است. شیوه گردآوری اطلاعات در این پژوهش کتابخانه‌ای است. به این منظور ابتدا اطلاعات مربوط به پروژه‌های هنرمنا که از سال ۲۰۰۰ در کشورهای استرالیا و آمریکا در مواجهه با بحران‌های طبیعی انجام گرفته از طریق ترجمه مقالات، پژوهش‌های دانشگاهی و گزارش‌های نهادهای دولتی و غیردولتی مرتبط گردآوری شده و پس از آن داده‌های مذکور، مورد تجزیه و تحلیل و تفسیر قرار گرفته است و در نهایت بعد از توصیف یافته‌ها و روابط موجود، یافته‌های پژوهش، ارائه شده است. نمونه‌گیری در این پژوهش به صورت موردی و هدفمند انجام شده است. جامعه آماری پژوهش شامل برنامه‌های هنرمنا اجرا شده در مواجهه با بحران‌های طبیعی در دو دهه اخیر بوده است. با توجه به اینکه هدف پژوهش، بررسی نقش هنر در فرآیند بازسازی عاطفی، اجتماعی و افزایش تاب‌آوری پس از بحران است، انتخاب نمونه‌ها بر اساس سه معیار اصلی انجام شد: نخست، برخورداری کشور مورد مطالعه از تجربه مواجهه با بحران‌های طبیعی گسترده و تکرارشونده؛ دوم، برخورداری از ظرفیت‌های توسعه‌یافتگی در حوزه سیاست‌گذاری فرهنگی، مدیریت بحران و سازماندهی اجتماعی و سوم، وجود برنامه‌های هنرمنا با رویکرد فراتر از کاربرد سنتی هنر به عنوان فعالیت درمانی فردمحور. بر این اساس، ابتدا سه کشور ژاپن، استرالیا و آمریکا از سه قاره مختلف جهان و از میان کشورهای انتخاب شدند که هم در زمره مناطق با ریسک بالای وقوع بلاایای طبیعی قرار دارند و هم از زیرساخت‌های توسعه‌یافته برای طراحی و اجرای برنامه‌های اجتماعی و فرهنگی پس از بحران برخوردارند. در مرحله نخست، کشور ژاپن نیز به عنوان یکی از کشورهای دارای تجربه گسترده در مواجهه با بحران‌های طبیعی مورد بررسی قرار گرفت؛ اما از آنجایی که بخش عمده‌ای از اقدامات هنری پس از بحران در این کشور، عمدتاً در چارچوب الگوهای سنتی هنردرمانی و یا بهره‌گیری از هنر با تأکید بر آموزش و پیشگیری تعریف شده بود و کمتر با رویکرد مورد نظر این پژوهش، یعنی برنامه‌های هنرمنا با کارکرد اجتماعی، مشارکتی و اجتماع‌محور پس از بحران، انطباق داشت، از پژوهش حذف شد و در راستای تناسب بیشتر نمونه‌ها با هدف پژوهش، دو کشور استرالیا و ایالات متحده آمریکا مورد مطالعه قرار گرفتند که در آن‌ها هنر به عنوان ابزاری برای بازسازی اجتماعی، تقویت ارتباطات جمعی و بازآفرینی تجربه مشترک بحران مورد استفاده قرار گرفته است.

در مرحله بعد، بحران‌های مورد مطالعه، بر اساس معیارهایی شامل گستردگی خسارات، میزان تأثیرات اجتماعی، اهمیت ملی و استمرار آثار آن‌ها در حافظه جمعی انتخاب شدند. بر این اساس، در کشور استرالیا، سیل و طوفان یاسی در کوئینزلند در سال ۲۰۱۱ و آتش‌سوزی شنبه سیاه در سال ۲۰۰۹ و در ایالات متحده آمریکا، طوفان کاترینا در سال ۲۰۰۵ و گردباد جاپلین در سال ۲۰۱۱ انتخاب شدند. این بحران‌ها از جمله مهم‌ترین بحران‌های طبیعی دو دهه اخیر در این کشورها محسوب می‌شوند و به دلیل گستردگی آثار انسانی، اجتماعی و روانی، زمینه شکل‌گیری برنامه‌های متنوع هنرمینا را فراهم کرده‌اند.

در مرحله نهایی، برای هر یک از بحران‌های منتخب، نمونه‌هایی از برنامه‌های هنرمینا که دارای ویژگی‌هایی همچون حضور فعال جامعه محلی، استفاده از ظرفیت‌های مشارکت جمعی، تنوع رسانه‌ها و شیوه‌های هنری، و هدف‌گذاری برای بازسازی اجتماعی پس از بحران بودند، انتخاب، توصیف و تحلیل شدند. در انتخاب این پروژه‌ها تلاش شد تنوع مدیوم‌های هنری و تفاوت در شیوه‌های مواجهه با بحران لحاظ شود تا امکان دستیابی به الگوی جامع‌تری از نقش هنر در فرآیند پس‌ابحران فراهم شود.

در بخش مربوط به ایران (که مطالعه بزرگترین حوادث طبیعی سه دهه اخیر از زلزله رودبار و منجیل در سال ۱۳۶۹ تا سیلاب‌های سراسری سال ۱۳۹۸ را دربر می‌گیرد)، با توجه به محدود بودن مستندات مکتوب درباره فعالیت‌های هنری پس از بحران و نیز تفاوت ماهیت و سطح مستندسازی، گردآوری داده‌ها و بررسی وضعیت موجود، بر اساس مطالعه اسناد، گزارش‌های منتشرشده، اخبار رسمی، گزارش‌های سازمانی و همچنین بهره‌گیری از منابع شفاهی شامل افراد دارای تجربه عملی در حوزه هنر و بحران انجام شده است. منابع شفاهی مورد استفاده در این بخش، به عنوان داده‌های تکمیلی و در چارچوب منابع اسنادی پژوهش و با هدف تکمیل اطلاعات موجود درباره برنامه‌هایی که مستندسازی رسمی محدودی از آن‌ها وجود دارد، مورد استفاده قرار گرفته‌اند. این منابع شفاهی شامل روایت‌ها و دیدگاه‌های ثبت‌شده از هنرمندان، مربیان، فعالان سازمان‌های مردم‌نهاد و افراد دارای تجربه حضور در برنامه‌های هنری پس از بحران‌های طبیعی در ایران بوده است. استفاده از این منابع با هدف بازسازی توصیفی تجربیات موجود، شناسایی ویژگی‌های اجرایی برنامه‌ها و درک چالش‌های موجود در فرآیند بهره‌گیری از هنر پس از بحران انجام شده است (با این توضیح که نام برخی از منابع به درخواست ایشان محفوظ مانده است).

داده‌های حاصل از اسناد و منابع تکمیلی، پس از گردآوری بر اساس محورهای تحلیلی پژوهش دسته‌بندی شدند. در این فرآیند، ابتدا اطلاعات مرتبط با هر برنامه استخراج و سپس بر اساس مؤلفه‌هایی همچون نوع بحران، گروه هدف، شیوه اجرای برنامه، نقش نهادهای مشارکت‌کننده، نوع فعالیت هنری و ویژگی‌های سیاستی دسته‌بندی شدند. در مرحله نهایی، یافته‌های حاصل از مطالعه نمونه‌های منتخب با وضعیت ایران مقایسه و تحلیل شده‌اند تا امکان شناسایی ظرفیت‌ها، محدودیت‌ها و زمینه‌های بومی‌سازی تجربه‌های موفق فراهم شود.

در جدول شماره یک، عناصر کلیدی روش‌شناسی پژوهش نشان داده شده است:

جدول شماره ۱: روش‌شناسی پژوهش

روش‌شناسی پژوهش	
نوع پژوهش	تطبیقی کیفی ^۱
واحد تحلیل و مقایسه	برنامه‌های هنرمینا در سه کشور استرالیا، آمریکا، ایران
معیار مقایسه	نوع مداخله هنری، مدیوم‌های هنری به کاررفته و اهداف برنامه‌ها
شیوه و ابزارهای تحلیل	تحلیل اسنادی و تحلیل محتوای توصیفی

بررسی نمونه‌های موردی

در ادامه این مقاله، نمونه‌های موردی بهره‌گیری از برنامه‌های هنری در دو کشور استرالیا و آمریکا و در آموزش و آماده‌سازی کودکان در مواجهه با بحران و فرایند تحول و رشد پس از سانحه در آنان مورد بررسی قرار گرفته و نهایتاً با نتایج برنامه‌های اجرا شده در ایران مقایسه شده است؛

تجارب استرالیا در بهره‌گیری از پروژه‌های هنرمینا پس از بحران‌های طبیعی

^۱ Comparative Qualitative

استرالیا از جمله کشورهایی است که در دو دهه اخیر با بلایای طبیعی گسترده‌ای همچون سیل‌های کوئینزلند و طوفان یاسی^۱ (به فاصله کمتر از دوماه از سیل) در سال ۲۰۱۱ و آتش‌سوزی موسوم به «شنبه سیاه» در سال ۲۰۰۹ مواجه بوده است. این رخدادها علاوه بر خسارات مالی و زیست‌محیطی عظیم، پیامدهای عمیق روانی برای کودکان برجای گذاشتند. به‌ویژه، مطالعات محلی نشان داد که پس از این حوادث، بسیاری از کودکان دچار اضطراب مزمن، کابوس‌های شبانه و ترس از بارش باران یا شنیدن صدای رعد و برق شدند. همین شرایط ضرورت اجرای برنامه‌هایی فراتر از مداخلات امدادی سنتی را برجسته ساخت و زمینه را برای بهره‌گیری از پروژه‌های هنرمبنا فراهم آورد. در ادامه نمونه‌های از پروژه‌های هنری که در مدیوم‌های مختلف برای آموزش حل مسئله، نحوه مواجهه با بحران و افزایش انطباق‌پذیری و کاهش استرس کودکان پس از این بحران‌ها در کشور استرالیا اجرا شده است مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است؛

■ پروژه آموزش خلاق چرخه آب

در اواخر سال ۲۰۱۰ و اوایل سال ۲۰۱۱ به فاصله کمتر از دوماه، ابتدا حادثه سیل و سپس طوفان یاسی^۱ در کوئینزلند^۲ استرالیا رخ داد. «وقوع این دو حادثه شدید با آثار ویرانگر و مخرب گسترده، لطافت روحی ساکنان منطقه به ویژه کودکان وارد ساخت و از جمله موجب ترس آنان از باران و تغییرات جوی شد. بعد از این حوادث، تعداد زیادی از کودکان دبستانی، هنگام بارش باران، دچار اضطراب و آشفتگی می‌شدند و میزان غیبت دانش‌آموزان در روزهای مرطوب، افزایش قابل ملاحظه‌ای یافت. در پی این بحران، یک پروژه آموزشی خلاق در «لاکرولی»^۳ کوئینزلند برنامه‌ای با محوریت آموزش خلاق طراحی شد که هدف اصلی آن کاهش ترس کودکان از باران و شرایط جوی بود (Fisher, 2019). «در این پروژه که بودجه آن توسط شورای هنر استرالیا و صندوق هنرهای کوئینزلند تأمین شده بود، کودکان با همراهی معلمان و هنرمندان محلی، انیمیشنی با عنوان «آب‌بازی در منطقه آبگیر ما»^۴ (که اشاره‌ای به منطقه باران‌خیزی که کودکان در آن زندگی می‌کردند و احتمال بارش باران و وقوع سیل در آن بالاست دارد) درباره چرخه آب ساختند. تمامی مراحل ساخت این انیمیشن، شامل طراحی شخصیت‌ها، ساخت عروسک‌های خمیری، حرکت دادن آن‌ها و حتی صداگذاری افکت‌های باران و رعد و برق توسط خود کودکان انجام شد. (تصویر شماره ۱) این به برنامه که به مدت دوماه و در همکاری مشترک میان شورای هنر استرالیا، مدارس و هنرمندان مستقل محلی و سمن‌ها انجام شد و پس از آن نیز ارتباط میان اعضای تیم حفظ شد.

تصویر ۱: پروژه آموزش خلاق چرخه آب^۵

این تجربه را می‌توان از منظر نظریه رشد پسابحران تدسچی و کالهنون تفسیر نمود. نخستین محور، گزینۀ «ارتباط با دیگران» است که در این برنامه، در خلال همکاری گروهی میان کودکان، معلمان و هنرمندان تقویت شد. دوم، با ارائه درکی علمی و خلاق از چرخه آب، می‌توان گفت که کودکان به «امکانات و فرصت‌های تازه» با نگاهی جدید به فرایندهای طبیعت دست یافتند؛ به این معنا که «باران» یا «سیل» دیگر در نظر آنان «دشمنی ماوراءالطبیعی» نبود، بلکه به عنوان عنوان پدیده‌ای طبیعی و ناشی از روند چرخه آب در طبیعت، برای کودکان قابل درک و تجزیه و تحلیل گشت و این مسئله موجب ایجاد رابطه مثبت کودکان با باران و سیل که ناشی از چرخه آب در طبیعت است می‌گردد. سومین نکته‌ای که در این تجربه می‌توان برداشت کرد این است که کودکان در مواجهه با ترس خود طبیعتاً احساس «توان و کنترل» بیشتری پیدا کردند چراکه این پروژه واجد این ویژگی است که به کودکان پیامزد که علاوه بر فائق آمدن بر خطرات بلایای طبیعی، از خلال همکاری‌های گروهی در فرایندهای هنری از جمله ساخت آثار هنری، می‌توانند بر احساس درماندگی و افسردگی پس از بحران نیز غلبه کنند. در مجموع، پروژه چرخه آب را می‌توان فراتر از یک برنامه آموزشی ساده و ابزاری برای بازسازی روانی و بازگشت به زندگی عادی در نظر گرفت که می‌تواند به بازگشت کودکان به روال عادی زندگی و غلبه بر ترس ایشان کمکی اساسی نماید.

¹ Cyclone Yasi

² Queensland floods

³ Lockyer Valley

⁴ Splashing about in our catchment

⁵ <https://creativerecovery.net.au/project/splashing-about-in-our-catchment/>

■ برنامه آگاهی از آتش در مدارس استراتون

آتش‌سوزی «شنبه‌سیاه»^۱ سلسله‌ای از آتش‌سوزی‌ها بود که در سال ۲۰۰۹ در ایالت ویکتوریای استرالیا از روز ۷ فوریه ۲۰۰۹ آغاز و تا ۱۴ مارس همان سال ادامه داشت و فاجعه‌بارترین حادثه آتش‌سوزی استرالیا بود. پس از این حادثه، دانش‌آموزان مدارس محلی تا مدتها از استرس پس از سانحه رنج می‌بردند. والدین گزارش داده بودند که فرزندانشان سطوح بالایی از اضطراب و حملات پانیک را تجربه کرده‌اند. در این زمان بنیاد نوسازی روستایی و منطقه‌ای که به اختصار FRRR نامیده می‌شود برنامه‌های متنوعی را با هدف افزایش آگاهی کودکان از آتش و نیز تشخیص هشدارهای هواشناسی به منظور آموزش واکنش مناسب و افزایش ایمنی ایشان در مدارس ابتدایی استراتون طراحی کردند. این برنامه به صورت هفتگی در مدارس ابتدایی برگزار می‌شد و شامل آموزش‌های متنوعی در زمینه تخلیه اضطراری، رتبه‌بندی احتمال وقوع آتش‌سوزی و اقدامات ایمنی بود. برنامه‌های این گروه به صورت هفتگی برگزار می‌شد و به دانش‌آموزان فرصت داده می‌شد تا در مورد طرح‌های ایمنی در هنگام آتش‌سوزی، استراتژی‌های تخلیه فضاها و اقدامات ایمنی بحث کنند. از جمله مهم‌ترین بخش‌های این برنامه، استفاده از روش آموزش غیرمستقیم در خصوص رتبه‌بندی احتمال وقوع آتش‌سوزی از طریق نقاشی بود. در این برنامه کودکان، با آثار نقاشی خود میزان خطر آتش‌سوزی و همچنین اقدامات ایمنی همچون تخلیه اضطراری خانه و شهر را به تصویر کشیدند (تصویر شماره ۲). چنانکه در این تصویر دیده می‌شود برای مثال در سمت راست بالا، رنگ آسمان آبی و زمین سبزرنگ است که در این شرایط احتمال وقوع آتش‌سوزی پایین است. پس از آن در کنار این تصویر شاهد زمین و بوته‌هایی به رنگ قهوه‌ای هستیم و اینها نشانه‌هایی است که به کودکان احتمالا بالای وقوع آتش‌سوزی را آموزش می‌دهد. در این شرایط کودکان باید چنانکه در تصویر دیده می‌شود، شروع به بسته‌بندی وسایل ضروری خود به منظور ترک شهر نمایند و در کنار آن آتش‌نشانی دیده می‌شود که با لبخند آنان را بدرقه می‌کند. پس از آن در مرحله بعدی شاهد آن هستیم که شناخت علائم هشدار آتش‌سوزی یا پایان آن در تلویزیون به کودکان آموزش داده می‌شود و به کودکان آموزش داده می‌شود که با توجه به اخبار و هشدارهای هواشناسی، متوجه شوند که چه زمانی برای بازگشت به خانه امن است.

تصویر ۲: آموزش تشخیص احتمال وقوع آتش‌سوزی و اقدامات لازم^۲

این شیوه از آموزش، به جای آموزش خشک و رسمی در خصوص آتش‌سوزی، موجب می‌شود که کودکان در خلال فرایندی گروهی و تجربه خلاق هنری و به دور از اضطراب، میزان احتمال وقوع آتش‌سوزی و اقدامات لازم در مواجهه با آن را فراگیرند. علاوه بر آن، این تجربه یادگیری مثبت، دانش‌آموزان را با توانایی آموزش به دیگران و استفاده از دانش خود در سنین بزرگسالی در مورد ایمنی و آگاهی از خطرات آتش‌سوزی مجهز می‌کند. در پایان برنامه، نیز با حمایت مالی «صندوق امداد آتش‌سوزی استراتون»^۳ یک کتاب داستان مصور ساخته شد که شرکت‌کنندگان در برنامه می‌توانستند آن را به خانه ببرند و با خانواده خود به اشتراک بگذارند. والدین کودکان، پس از برنامه آگاهی از آتش،

^۱ Black Saturday bushfire

^۲ https://creativerecovery.net.au/project_tag/claymation

^۳ Strathven Bushfire Relief Trust

گزارش دادند که سطح اعتماد به نفس و آرامش فرزندان‌شان به طور قابل توجهی بهبود یافته و سطح اضطراب ایشان کاهش یافته است. (FRRR, 2011)

تأثیرات این برنامه نیز در چارچوب نظریه رشد پس از سانحه قابل تأمل است و علاوه بر مواردی که در تجربه قبلی به آن اشاره شد، در این برنامه، می‌توان گفت «توان شخصی» نیز با توجه به آموزش راهبردهای عملی افزایش یافته است و این نکته موجب می‌گردد که کودکان احساس کنند در برابر آتش‌سوزی بی‌دفاع نیستند. هم‌زمان، مشارکت فعال در جلسات آموزشی، می‌تواند موجب افزایش حس «ارتباط با دیگران» گردد و تعلق اجتماعی را تقویت کرد. همچنین، با فراهم آوردن فرصتی برای گفتگو و تبادل نظرات، این‌گونه برنامه‌ها می‌تواند به کودکان امکان دهد تا خاطرات تلخ خود را بازگو کنند و در نتیجه نسبت به پردازش شناختی فاجعه اقدام کنند که بر اساس نظریات تدسچی و کالهن، لازمه رشد پس از سانحه است.

■ پروژه «نجات و شکوفایی»^۱

این پروژه نیز توسط بنیاد نوسازی روستایی و منطقه‌ای برای کودکان شهر استراتون اجرا شد. در این پروژه (تصویر شماره ۳) دانش‌آموزان با ساختن مجسمه‌های گلی، نسبت به ساخت انیمیشن‌هایی آموزشی با مضمون نحوه مواجهه با آتش‌سوزی اقدام کردند. در این آموزش‌ها، کودکان با همراهی هنرمندان آموختند که اگر چنین چیزی دوباره تکرار شود چگونه واکنش نشان دهند. گروهی از این دانش‌آموزان برنامه خود را در اجلاس اضطراری ملی در ملبورن ارائه کردند و به کارشناسان برجسته از سراسر جهان گفتند که بچه‌ها در مواقع اضطراری چه کاری می‌توانند انجام دهند. بر اساس گزارش‌های رسمی، از زمان آغاز این برنامه در سال ۲۰۱۶، ترس کودکان از آتش‌سوزی به میزان قابل توجهی کاهش یافت. این یک روش ارزشمند برای آموزش به بچه‌ها در مورد چگونگی ایمن ماندن در هنگام آتش‌سوزی و درک معنای درجه‌بندی خطر آتش‌سوزی بود. این پروژه جایزه «استرالیای انعطاف‌پذیر ۲۰۱۷» را برای ویکتوریا در بخش آموزش دریافت کرد. (FRRR, 2018)

تصویر ۳: پروژه نجات و شکوفایی^۲

از منظر چارچوب نظری، این پروژه را می‌توان ترکیبی از آشنایی با ابزارهای علمی و هنری برای ارزیابی خطر (امکانات و فرصت‌های تازه) و همچنین (یافتن معنا) در خلال تجربه مشترک کار گروهی و نیز تلاش برای کمک به جامعه (تغییر معنوی) تفسیر کرد. بعلاوه، مشارکت در فعالیت‌های گروهی، طبیعتاً (حس ارتباط با دیگران) را پررنگ‌تر می‌سازد چنانکه گزارش‌های رسمی FRRR نیز حاکی از کاهش محسوس ترس کودکان و حتی فعالیت آنان در همایش‌های ملی است که نشان‌دهنده تحقق مرحله بالاتری از (توان شخصی) و اعتمادبه‌نفس است. در جدول شماره ۱، هنرهای استفاده‌شده در پروژه‌های هنرمبنا در استرالیا بر اساس نوع مدیوم مورد استفاده و تأثیر آن بر کودکان دسته‌بندی و ارائه شده است:

جدول شماره ۱: دسته‌بندی برنامه‌های اجراشده بر اساس نوع مدیوم مورد استفاده در استرالیا

مدیوم هنری	نمونه پروژه اجرایی	مجری/انهاد مسئول	تأثیر بر کودکان
------------	--------------------	------------------	-----------------

^۱ Survive and Thrive

^۲ <https://frrr.org.au/about-frrr>

انیمیشن	آموزش خلاق چرخه آب	مدارس شوراهای محلی و ایالتی سمن‌ها هنرمندان مستقل	جایگزینی انفعال و ترس با نقشی پویا و مؤثر آموزش روش‌های پیشگیری و کاهش خطر
نقاشی	برنامه آگاهی از آتش در مدارس کارگاه‌های نقاشی هشدار آتش‌سوزی	شوراهای محلی (بنیاد نوسازی روستایی) مدارس آتش‌نشانی	افزایش احساس تعلق به محل زندگی بازسازی هویت جمعی در کارگاه‌های گروهی کاهش اضطراب
مجسمه‌سازی انیمیشن	پروژه نجات و شکوفایی	بنیاد نوسازی روستایی مدارس خانواده‌های آسیب‌دیده	ایجاد نشاط کاهش حس تنهایی و انزوا بازگرداندن حس زندگی روزمره

تحلیل کلی تجارب استرالیا

آنچه در تجارب استرالیا برجسته است، «پیوستگی و ساختارمند بودن» برنامه‌هاست. برخلاف مداخلات مقطعی و هیجانی، این پروژه‌ها در همراهی و همکاری بنیادهای محلی، آتش‌نشانی، مدارس، والدین و هنرمندان مستقل اجرا شدند. همچنین، تنوع مدیوم‌های هنری (انیمیشن، مجسمه‌سازی، نقاشی، بازی و بحث گروهی) سبب می‌شود تا هر کودک، متناسب با علائق و ظرفیت خود، امکان مشارکت پیدا کند. از منظر نظریه تدسچی و کالهون، می‌توان گفت که پروژه‌های استرالیا تقریباً تمام حیطه‌های پنج‌گانه رشد پس از سانحه را پوشش می‌دهند: از تقویت روابط اجتماعی و ایجاد فرصت‌های جدید تا افزایش توان شخصی و بازاندیشی معنوی. نکته مهم دیگر، تأکید بر «آموزش غیرمستقیم و خلاقانه» است که به‌مراتب اثربخش‌تر از آموزش‌های خشک و هشداردهنده عمل می‌کند و می‌تواند به کاهش اضطراب و تقویت تاب‌آوری کودکان منجر شود. این تجربه‌ها نشان می‌دهند که هنر، زمانی که در قالب برنامه‌های هدفمند و ساختاریافته به کار گرفته شود، می‌تواند به ابزاری مؤثر در فرآیند بازسازی روانی و اجتماعی کودکان پس از بلایا تبدیل گردد. از این منظر، استرالیا را می‌توان نمونه‌ای موفق در چارچوب رشد پس از سانحه ارزیابی نمود.

تجارب آمریکا در بهره‌گیری از پروژه‌های هنرمنا پس از بحران‌های طبیعی

ایالات متحده در دهه‌های اخیر با بحران‌های طبیعی متعددی مواجه بوده است، که یکی از بارزترین آن‌ها گردباد جاپلین (۲۰۱۱) در ایالت میسوری بوده است. این حادثه با تلفات انسانی گسترده و تخریب شدید زیرساخت‌ها، تأثیرات عمیقی بر سلامت روانی جامعه بر جای گذاشت. کودکان، به‌عنوان یکی از گروه‌های آسیب‌پذیر، بیش از سایرین دچار اضطراب، افسردگی، و احساس بی‌پناهی شدند. در واکنش به این بحران، مؤسسات محلی و ملی آمریکا، به‌ویژه موسسه «آرت فیدز»^۱ پروژه‌هایی هنرمنا طراحی و اجرا کردند که نتایج چشمگیری در بازسازی روحی و اجتماعی کودکان داشت. در ادامه، دو نمونه از این پروژه‌ها معرفی شده است:

■ برنامه درسی «پاسخ به تروما»

مؤسسه «آرت فیدز» در سال ۲۰۰۹ به‌دست «مگ بورن هالسی»^۲ با هدف «پرورش خلاقیت و بیان احساسات کودکان از طریق هنر» تأسیس شد. پس از گردباد جاپلین در ۲۰۱۱، این مؤسسه تمرکز خود را بر طراحی برنامه‌هایی منسجم برای بازتوانی کودکان آسیب‌دیده قرارداد که تحت عنوان برنامه‌های آموزشی «پاسخ به تروما» طراحی و اجرا شد؛ برنامه‌ای شامل ۱۲ درس ساختاریافته که در مدارس، بدون تداخل با کلاس‌ها و با همکاری معلمان اجرا می‌شد. این پروژه با بهره‌گیری از مدیوم‌هایی چون نقاشی، رقص، مجسمه‌سازی، قصه‌گویی و نمایش و نقاشی دیواری در ۱۶ مدرسه و ۳ مرکز کودک اجرا شد. برای مثال در تصویر ۴ (سمت راست) یکی از مربیان به همراه کودکان در حال قصه‌گویی و اجرای نمایش از روایت‌های ابرقهرمانی و ادای «سوگند ابرقهرمانی» در پایان درس «قهرمانان» دیده می‌شود که از بخش‌های اصلی برنامه پاسخ به تروماست. کلاس‌ها هفته‌ای یک‌بار و هر بار به مدت سی دقیقه در فضای مشترک مدرسه برگزار می‌شد تا رابطه‌ای مداوم میان مربیان و دانش‌آموزان شکل گیرد. کودکان در محیطی امن احساسات و ترس‌های خود را از طریق هنر بیان می‌کردند. همچنین بسته‌های هنری ویژه برای ادامه فعالیت در خانه در اختیارشان قرار گرفت. در سمت چپ، کودکان با بسته‌های هنری خود مشغول نقاشی هستند و آثارشان در مرکز جاپلین برای تحلیل احساسات و رشد خلاقیت ثبت می‌شود (Hulsey, 2015: 7).

¹ Art Feeds

² Meg Bourne Hulsey

تصویر ۴: دانش‌آموزان در حال «سوگند ابرقهرمانی» در برنامه پاسخ به تروما (سمت راست) و نقاشی با بسته‌های موسسه آرت فیدز (سمت چپ)^۱

■ بازسازی خیالی شهر جاپلین

در بازسازی خیالی شهر جاپلین نیز که توسط همین مؤسسه اجرا شد، کودکان، شهر جاپلین را به صورت خیالی بازسازی کردند. آنان از طرح‌های اولیه خود درباره شهر رؤیایی‌شان الهام گرفتند و مکان‌های محبوبشان چون پارک‌ها یا پیتزافروشی‌ها را بازآفرینی کردند؛ حتی بیمارستانی طراحی کردند که برای بیماران مرخصی گرفته «سر سره آبی» داشت! سپس با جمع‌آوری ۵۰ جعبه یخچال و اجاق گاز، نقاشی‌ها را در مقیاس سه‌بعدی ساختند و ماکت شهر را در حیاط مدرسه برپا کردند. در تصویر ۵ سمت راست، در تصویر ۵ (سمت راست) یکی از داوطلبان در حال کمک به کودک برای طراحی نخستین نقاشی دیواری مدرسه موقت جاپلین است که در دوران بازسازی، فضای مدرسه را زیبا کرد و در سمت چپ یکی از ساختمان‌هایی که از جعبه یخچال ساخته شده دیده می‌شود. پروژه‌های اجرا شده توسط مؤسسه آرت فیدز که ابتدا تنها در شهر جاپلین اجرا می‌شد، پس از موفقیت در درمان و تسریع روند بهبود و بازگشت کودکان به جامعه، علاوه بر دریافت کمک‌های مردمی، با حمایت دولتی در سایر ایالت‌های آمریکا نیز به اجرا درآمد. (Hulsey, 2015: 7).

تصویر ۵: دانش‌آموزان در حال نقاشی دیواری (سمت راست) و ساختمان ساخته شده از جعبه خالی یخچال توسط دانش‌آموزان (سمت چپ)^۲

پروژه‌های اجرا شده برای کودکان آسیب‌دیده توسط مؤسسه «آرت فیدز» را نیز می‌توان با مؤلفه‌های نظریه رشد پس از سانحه (شامل افزایش توان شخصی، تقویت ارتباط با دیگران و ایجاد تغییرات معنوی) تفسیر نمود: برای مثال در پروژه بازسازی جاپلین، کودکان فرصت یافتند شهری متفاوت با ارزش‌های تازه خلق کنند که با مولفه «امکانات جدید یا فرصت‌های تازه» قابل تفسیر است.

علاوه بر آن این بازسازی خیالی جاپلین و همچنین پروژه ابرقهرمانی، از این قابلیت برخوردار است که زمینه‌هایی را برای ایجاد «تغییر معنوی» یا نگاه تازه به زندگی ایجاد نماید. همچنین همکاری گروهی در تمامی این برنامه‌ها، می‌تواند با تقویت حس تعلق و همبستگی، در چارچوب مؤلفه «ارتباط با دیگران» بررسی و تحلیل گردد. مشارکت فعال کودکان در نقاشی دیوارهای مدرسه یا ساختن ماکت‌های شهر خیالی طبیعتاً

¹ <https://hazards.colorado.edu/article/expression-and-healing-the-story-of-art-feeds>

² <https://hazards.colorado.edu/article/expression-and-healing-the-story-of-art-feeds>

از این قابلیت مهم برخوردار است که به احساس قدرت و تقویت خلاقیت کودکان منجر می‌گردد که می‌تواند با مؤلفه «توان شخصی» در نظریه رشد پس از سانحه فهم گردد.

تحلیل این برنامه‌ها در چارچوب نظریه تدسچی و کالهن، می‌تواند بر این موارد مهم دلالت داشته باشد که این نوع مداخلات علاوه بر کمک به پردازش شناختی سانحه، بستر مناسبی برای عبور از مرحله سوگواری به مرحله رشد و بازسازی روانی فراهم می‌آورد.

در جدول زیر هنرهای استفاده‌شده در پروژه‌های هنرمنا در آمریکا بر اساس نوع مدیوم مورد استفاده و تأثیر آن بر کودکان دسته‌بندی و ارائه شده است:

جدول شماره ۲: دسته‌بندی برنامه‌های اجراشده بر اساس نوع مدیوم مورد استفاده در آمریکا

مدیوم هنری	نمونه پروژه اجرایی	مجری/ نهاد مسئول	تأثیر بر کودکان
نقاشی	پروژه‌های درسی آرت فیدز	موسسه غیرانتفاعی آرت فیدز مدارس کمک‌های مردمی حمایت دولتی	بازسازی امید و معنا القای احساس بازسازی معنوی بازگرداندن احساس «مکان امن» برای کودکان ترمیم عزت نفس و خودکارآمدی کودکان بیان غیرکلامی تروما جایگزینی تصویر اضطراب با تجربه خلاق
ساخت مجسمه و المان	بازسازی خیالی شهر جاپلین	موسسه غیرانتفاعی آرت فیدز مدارس معلمان خانواده‌های آسیب‌دیده	بازسازی احساس کنترل روانی بازسازی امید با ساختن در مقیاس کودکانه ایجاد حس مشارکت و توانمندی در کودکان یادآوری نقش کودکان در بازسازی تبدیل هنر به ابزار عضویت در جامعه بازتولید حس تعلق و کارآمدی و نقش اجتماعی کودکان در آینده شهر
نمایش قصه‌گویی	پروژه سوگند ابرقهرمانی	موسسه غیرانتفاعی آرت فیدز مدارس معلمان	کاهش احساس درماندگی با مشاهده روایت‌های بازگشت به زندگی پالایش روانی از طریق روایت ابرقهرمانی شوخ‌طبعی در راستای افزایش تاب‌آوری مواجهه غیرمستقیم با واقعیت دردناک و تبدیل آن به ظرفیت تفکر و تحمل

ویژگی قابل توجه تجارب آمریکا، «وجود برنامه‌های منسجم، تخصصی و بلندمدت» در ارتباطی معنادار با مدارس است. پروژه‌های موسسه «آرت فیدز» با یک برنامه درسی ساختاریافته و در همکاری نزدیک با مدارس اجرا شدند. بدین ترتیب، استمرار و پیوستگی برنامه‌ها، امکان ایجاد تغییرات پایدار را فراهم آورد به گونه‌ای که در درازمدت، فراتر از شهر جاپلین و در شهرها و ایالات دیگر نیز خدمات مشابهی را به کودکان آسیب‌دیده ارائه داد.

از منظر نظریه تدسچی و کالهن، می‌توان چنین تحلیل کرد که نمونه‌های مورد بررسی شده در آمریکا از ظرفیت تحقق مؤلفه‌های اصلی رشد پس از سانحه (ارتباط با دیگران، امکانات جدید، توان شخصی و تغییر معنوی و قدردانی از زندگی) برخوردارند. این تجربیات نشان می‌دهند که هنر، زمانی که در قالب برنامه‌های ساختاریافته، تخصصی و مبتنی بر نیازهای واقعی کودکان اجرا شود، می‌تواند به‌عنوان یک «ابزار توانمندسازی روانی-اجتماعی» در مسیر رشد پس از سانحه عمل کند و این تجربیات برای بومی‌سازی در ایران از قابلیت مناسبی برخوردارند.

مطالعه و تحلیل برنامه‌های هنری پس از بحران در ایران

چنانکه پیشتر گفته شد، کشور ایران در ردهٔ بلاخیزترین کشورهای دنیا قرار دارد و در معرض وقوع سی نوع از حوادث طبیعی شناخته شده است و تقریباً هیچ نقطه‌ای از کشور از امکان وقوع بلایای طبیعی مصون نیست. در دهه‌های اخیر حوادث طبیعی متعددی در کشور ایران به وقوع پیوسته است. از زلزله رودبار، بم و کرمانشاه تا سیل ۱۳۹۸ که کلیه اقشار جامعه ایران را متأثر ساخت و هنرمندان نیز همراه دیگر اقشار جامعه، نسبت به این وقایع بی تفاوت نماندند و همواره واکنش نشان دادند. از آثار سینمایی کبابرستی و عیاری در واکنش به زلزله رودبار و بم تا آثار گرافیکی بهزد شیشه‌گران در پاسخ به زمین‌لرزه‌های بم، بوشهر و کرمانشاه و تجربیات گروه‌های مختلف هنری پس از سیل ۱۳۹۸، از جمله فعالیت‌های قابل توجهی است که جامعه هنری ایران در پاسخ به بحران‌های طبیعی از خود نشان داده است. اما پیش از معرفی و تحلیل برنامه‌های هنری پسابحران در ایران، ذکر این نکته ضروری است که برنامه‌های اجرا شده در ایران در معنای پروژه‌های هنرمنا با تعریف و ویژگی‌هایی که از این نوع برنامه‌ها ارائه شد (همچون تجربیات اخیر در کشورهای نظیر استرالیا و آمریکا) هنوز در چارچوب نظام مدیریت بحران و به صورت منسجم و برنامه‌ریزی شده قابل مشاهده نیست. لذا بخش ایران در این پژوهش با هدف ارزیابی انتقادی وضعیت موجود

برنامه‌های هنرمنا پس از بحران‌های طبیعی به منظور دستیابی به وضعیت مطلوب تنظیم شده است. برخلاف نمونه‌های مورد بررسی در کشورهای منتخب که به دلیل برخورداری از برنامه‌های نسبتاً نظام‌مند و تثبیت‌شده هنرمنا، امکان تحلیل تجربه‌های موفق و الگوهای اجرایی را فراهم می‌کردند، در ایران بررسی شواهد موجود نشان داد که اقدامات هنری پس از بحران، عمدتاً ماهیتی واکنشی، کوتاه‌مدت و مناسبتی داشته و کمتر در قالب برنامه‌های ساختاریافته با اهداف بلندمدت بازسازی اجتماعی، تقویت تاب‌آوری و مشارکت جامعه محلی طراحی شده‌اند. از این رو، ماهیت انتقادی این بخش ناشی از ضعف در چارچوب تحلیلی پژوهش یا فقدان داده نیست، بلکه بازتاب وضعیت موجود برنامه‌های اجراشده در ایران است همچنین بر خلاف کشورهای منتخب که نسبت به ثبت و گزارش دقیق فعالیت‌ها و تجربیات انجام شده، اقدام نموده‌اند، در ایران مستندسازی و گزارش جامع و ثبت دقیقی از فعالیت‌های انجام شده، حجم و گستردگی آن یا میزان اثربخشی آن چنانکه باید انجام نشده و جستجو در منابع مکتوب، عمدتاً به گزارش‌های مقطعی خبرگزاری‌ها در زمان پوشش خبری حادثه ختم می‌شود. لذا داده‌های این بخش علاوه بر اسناد و گزارش‌های موجود، از منابع شفاهی ثبت‌شده توسط فعالان حرفه‌ای حوزه هنر و بحران (شامل هنرمندان مستقل، فعالین سمن‌ها، مربیان اعزامی کانون پرورش فکری و مربیان اعزامی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی) که تجربه حضور مستقیم در بحران‌های متعدد طبیعی کشور را داشته‌اند، نیز بهره گرفته است تا تصویری دقیق‌تر از تجربیات اجرایی موجود در ایران ارائه شود.

از جمله مهم‌ترین نهادهای مسئول در برگزاری برنامه‌های هنری پس از بحران در ایران و به شکل ویژه برای کودکان، نخست کانون پرورش فکری کودکان و پس از آن وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی است. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی برای تمامی گروه‌های سنی برنامه‌هایی را پس از هر بحران به اجرا درآورده که شناسایی و تحلیل آن ضروری است و در این مقاله نیز مورد بررسی قرار گرفته اما نظر به اینکه اکثر فعالیت‌های هنری در گروه سنی کودکان پس از بحران‌ها در حوزه تخصصی کانون پرورش فکری کودکان قرار می‌گیرد، تعداد بیشتری از برنامه‌های هنری انجام شده توسط این نهاد در این مقاله مطالعه شده است. علاوه بر آن، فعالیت‌های سمن‌ها و هنرمندان مستقل نیز به منظور آگاهی از تمامی ظرفیت‌های موجود در ایران و با هدف شناسایی کاستی‌ها یا توانمندی‌های موجود ضروری است. لذا در ادامه تلاش شده تا گزارشی از فعالیت‌های مختلف این نهادها ارائه شود، چرا که هرچند این فعالیت‌ها از نظر نحوه برنامه‌ریزی و شیوه اجرا در قالب پروژه‌های «هنرمنا» قرار نمی‌گیرند، اما آگاهی از وضعیت موجود ایران، به منظور فراهم آمدن امکان مقایسه با کشورهای منتخب، ضروری است؛

■ حضور هنرمندان پس از زلزله رودبار و منجیل

پس از زلزله منجیل و رودبار در سال ۶۹، عده‌ای از هنرمندان، شاعران و نویسندگان به منظور کمک به التیام آسیب‌دیدگان به این مناطق سفر کردند. به گفته جزینی، نویسنده گزارش سفر هنرمندان به رودبار، «این سفر آن‌چنان ما را متأثر کرد که تا سه ماه در آنجا مستقر شدیم و آن زمان با مشارکت حوزه هنری علاوه بر تامین برخی کمک‌ها و نیروهای امداد، تیمی از هنرمندان، شاعران و نویسندگان نیز برای تقویت روحیه بازماندگان به منظور تولید کمک‌های فرهنگی به این شهرها سفر کردند. در این رویداد، طرحی با عنوان «دست‌های عاطفه» به حمایت از کودکان و نوجوانانی برخاست که در کانون بحران قرار داشته و نزدیکانشان را از دست داده بودند. در این طرح در چادرهایی برای بچه‌ها آموزش‌های هنری و برنامه‌های هنری شامل قصه‌گویی، نقاشی و حتی برنامه‌های ورزشی همچون فوتبال و ... می‌شد... ما توانستیم چند صد نفر کودک و نوجوان را زیر چتر حمایتی خودمان بگیریم و دامنه فعالیت ما از رشت تا لوشان بود. حضور نویسندگان در این مواقع وظیفه آنان است و متأسفانه این اتفاق به دلیل کمبود بودجه در زمان رخ دادن زلزله بم رخ نداد. بخشی از یادداشت‌های این کتاب آن موقع به صورت ستون در روزنامه اطلاعات چاپ می‌شد که بعداً به صورت کتاب درآمد.» (جزینی، ۱۳۷۰: ۱۱)

با وجود آنکه به گفته جزینی «تجربه [موفق] زلزله رودبار و منجیل به دلیل کمبود بودجه پس از زلزله بم رخ نداد» اما برنامه‌های هنری پس از بحران بم نیز برخلاف تجربیاتی که بعدها و به ویژه در دو دهه اخیر انجام شده، در زمره تجربیات موفق ایران در مواجهه با بحران‌های طبیعی است.

■ برنامه‌های هنری پس از زلزله بم

پس از زلزله بم، رویدادهای هنری بسیار گسترده و متنوعی برای همدردی و کمک به قربانیان این زلزله‌ها برگزار شد. از برگزاری کنسرت‌های موسیقی به منظور گردآوری کمک مالی که از معروف‌ترین آن‌ها همکاری مشترک محمدرضا شجریان، حسین علیزاده، کیهان کلهر و همایون شجریان در کنسرت «هم‌نوا با بم» است تا مجموعه آثار گرافیکی بهزاد شیشه‌گران و نیز فعالیت‌های گسترده هنرمندان مستقل. براساس

مطالعاتی که در این پژوهش انجام شد، واکنش جامعه هنری و نیز فعالیت‌های دولتی در مواجهه با زلزله بم به عقیده نویسنده، یکی از مشابه‌ترین نمونه‌ها در مقایسه با تجربیات موفق جهانی است که بعدها به دلیل مشکلات مختلف که در «منابع شفاهی» یا «اسناد گفتاری پیشین» اشاره شده است، تکرار نشد: هاتف دوستدار (موسیقیدان و روانشناس و هنردرمانگر که در حوادث طبیعی مختلفی از جمله زلزله‌های بم، لرستان، کرمانشاه و مناطق سیل‌زده سال ۹۸ فعالیت داشته) بر این نکته تأکید داشت که در میان فعالیت‌های هنری پس از بحران، برنامه‌های اجراشده پس از زلزله بم، واجد تمایزی آشکار و حائز اهمیت در همکاری میان نهادهای مختلف دولتی، ارگان‌های مختلف و هنرمندان مستقل بود که موجب افزایش تأثیرگذاری برنامه‌های هنری گشت. به گفته وی «بلافاصله پس از رخ دادن زلزله بم، مسئولین ستاد مدیریت بحران با نهادهای ارگان‌ها و افراد مختلفی که می‌توانستند در بازسازی مناطق زلزله‌زده و کاهش آسیب‌های بحران اعم از فیزیکی و روانی، متمر ثمر باشند، جلساتی را ترتیب دادند و در طی این جلسات، گروه‌های مختلفی از جامعه هنرمندان، نهادهای هنری و هنرمندان مستقل را نیز برای نظرخواهی دعوت کردند که این در نوع خود بی‌سابقه بود. در واقع از همان آغاز شروع روند بازسازی، نقش هنرمندان در این مسأله دیده شد که بعدها به دلایل مختلف دیگر هرگز تکرار نشد». (ه. دوستدار، روایت شفاهی، ۳ مرداد، ۱۳۹۸) جمال‌الدین اکرمی، هنرمند نقاش و فعال در مناطق مختلف بحران‌زده از بم تا کرمانشاه نیز به این نکته اشاره کرده که «پس از حادثه بم، گروه‌های مختلف هنری و ادبی شامل نقاشان، موسیقی‌دانان، کارگردانان نمایش و... در یک همگرایی مدیریت شده و منسجم، به ارائه برنامه‌های هنری مستمر در مناطق آسیب‌دیده پرداختند که این موضوع، تأثیرگذاری این برنامه‌ها را چندین برابر می‌ساخت. برای مثال هنگام اجرای نمایش خلاق برای کمک به روند درمان کودکان، از آنها خواسته می‌شد تا نقاشی‌هایی نیز خلق کنند و موسیقی همواره به عنوان یک عنصر ثابت، چه در پس‌زمینه کار و چه به عنوان برنامه اصلی، در حال اجرا بود. در حالی که در بحران‌های بعدی به هیچ وجه شاهد این همگرایی گروه‌های مختلف هنری نبودیم و فعالیت‌های پراکنده و غیرمستمری که انجام شد، هرگز نتوانست به نتیجه قابل قبولی ختم شود». (ج. اکرمی، روایت شفاهی ۲۴ مرداد، ۱۳۹۸) لازم به ذکر است که در منابع شفاهی یا اسناد گفتاری پیشین (از جمله روایت‌های دوستدار و اکرمی) این نکته مورد تأکید قرار گرفته که «در بحران‌های بعدی همچون زلزله آذربایجان، نه تنها از هنرمندان و گروه‌های هنری در جلسات اصلی بازسازی و مدیریت بحران دعوتی به عمل نیامد، بلکه حضور آنان در مناطق آسیب‌دیده نیز با مشکلات جدی مواجه شده و بعضاً به دلیل تأمین امنیت مناطق، از ورود گروه‌های هنری جلوگیری شد». گفتنی است این دو هنرمند، به عنوان همکار و به طور همزمان و در یک گروه واحد در فعالیت‌های پس از زلزله بم و چندین بحران طبیعی دیگر حضور داشتند و نقطه نظرات مشابهی را نیز در موارد مختلف بیان کردند که دیدگاه‌های یکدیگر را تأیید می‌کرد.

■ بررسی برنامه‌های هنری در مناطق بحران زده توسط وزارت فرهنگ و ارشاد

وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی یکی از نهادهای اصلی در برگزاری برنامه‌های هنری پس از وقوع بحران‌های طبیعی در سراسر کشور است که تقریباً پس از تمامی بحران‌ها، برنامه‌هایی را در استان‌های مختلف کشور به اجرا در آورده است. به شکل معمول این برنامه‌ها شامل فعالیت‌هایی چون اجرای موسیقی، نمایش، سینمای سیار، نمایش عروسکی، مسابقه نقاشی و برنامه‌های کتاب‌خوانی کودکان و نوجوانان است و در برخی موارد تمامی فعالیت‌های مذکور و در برخی بحران‌ها، تعدادی از این برنامه‌ها به اجرا در آمده است. به منظور شناخت بهتر نحوه برگزاری برنامه‌های هنری اجراشده توسط این نهاد، در کنار اخبار و گزارش‌های رسمی و نیز گفته‌های مسئولین این وزارتخانه که در سایت‌های خبری منتشر شده است، با سه نفر از مربیانی که توسط این وزارتخانه به منظور اجرای برنامه‌های هنری به مناطق مختلف کشور اعزام شده و فعالیت در چندین بحران متنوع از جمله زلزله و سیل را در کارنامه خود دارند، گفتگو شده است.

■ برنامه‌های هنری پس از زلزله:

وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی پس از زلزله‌های متعددی که در کشور رخ داده است، از زلزله رودبار و منجیل تا زلزله بم و پس از آن زلزله کرمانشاه و سرپل ذهاب و غیره، برنامه‌های هنری مختلفی را اجرا کرده است. برنامه‌های اجرا شده در قالب برنامه‌های متنوعی شامل اجرای موسیقی شاد، نمایش‌های شاد عروسکی، مسابقه نقاشی و کاردستی و کتاب‌خوانی بوده است. نکته مهم در خصوص این برنامه‌ها، استفاده از یک قالب تکرار شونده، بدون ارتباطی مستقیم و معنادار با بحرانی است که به وقوع پیوسته و تقریباً در خصوص انواع بحران‌ها از همین الگو استفاده شده است. یکی از مربیان اعزامی از سوی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی (که در بحران‌های مختلفی از جمله زلزله سرپل ذهاب و همچنین سیل سال ۹۸ فعالیت داشته‌است) در پاسخ به این پرسش نگارنده که آیا ارتباطی معنادار میان نوع بحرانی که رخ داده و محتوای برنامه‌های اجراشده وجود داشته است، پاسخ داد «این الگو تقریباً در تمامی برنامه‌های این وزارتخانه و در بحران‌های مختلف، به شیوه‌ای مشابه تکرار می‌شود: اجرای نمایش و موسیقی شاد، کلاس‌های کوتاه‌مدت کاردستی و برگزاری مسابقه‌های نقاشی. در نمایش و موسیقی، تأکید بر ارائه محتوای شاد است و مسابقه‌های نقاشی لزوماً به بحرانی که رخ داده مرتبط نیست هرچند اغلب کودکان به بازنمایی وضعیتی که

در آن قرارداد اقدام می‌کنند. در تمامی برنامه‌ها تلاش می‌شد تا کودکان را ترغیب به اجرا و فعالیت نمایند تا از این طریق به تخلیه عاطفی ایشان کمک کنند.» (مریی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، روایت شفاهی، ۲۶ شهریور ۱۳۹۸) یکی دیگر از مربیان این وزارتخانه، که در بحران‌های زلزله کرمانشاه و سیل ۱۳۹۸ فعالیت داشته است، در روایت خود از برنامه‌های پس از بحران، ضمن اشاره به کوتاه‌مدت و مقطعی بودن برنامه‌های اجرایی توسط وزارت فرهنگ بر این نکته تأکید داشت که «تعداد کودکان بسیار زیاد بود و تعداد مربیان اعزامی بسیار کمتر از تعداد مورد نیاز بود. تیم‌های اعزامی شامل گروه‌های و مربیان، در بازه‌های کوتاه زمانی از چند روز تا یک هفته، جایگزین می‌شدند و این تغییر مداوم گروه‌ها و مربیان اعزامی و عدم استمرار در ارائه برنامه‌ها، عملاً ارتباط میان مربیان و کودکان و شناخت مشکلات آنها و کمک به رفع آن را غیرممکن می‌ساخت. در واقع یکی از شروط لازم برای رسیدن به نتیجه مناسب میان مربیان یا هنردرمانگران و کودکان، استمرار حداقلی در اجرای برنامه‌هاست و اجرای کوتاه مدت چندروزه و مقطعی این برنامه‌ها نه تنها کمکی به آسیب‌دیدگان نمی‌کند، بلکه ممکن است نتایج سوء در پی داشته باشد.» (مریی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، روایت شفاهی، ۱۱ شهریور ۱۳۹۸)

تصویر ۶: آموزش کاردستی توسط مربیان به کودکان آسیب‌دیده از بحران^۱

■ برنامه‌های هنری پس از سیل:

پس از سیلاب‌های گسترده سال ۱۳۹۸، وزیر فرهنگ و ارشاد اسلامی به تمامی واحدهای استانی دستور داد گروه‌های فرهنگی و هنری را به مناطق سیل‌زده اعزام کنند. در این حادثه نیز فعالیت‌هایی در همان چارچوب شامل اجرای نمایش شاد، موسیقی، سینمای سیار، نمایش عروسکی، مسابقه نقاشی کتابخوانی انجام شد. همچنین در این بحران، گروهی از عروسک‌گردانان با «عروسک‌های غول‌پیکر» (تصویر ۷) در استان‌های مختلف سیل‌زده به اجرای برنامه پرداختند. تأکید بیشتر فعالیت‌ها، چنانکه یکی از مسئولین وزارتخانه اشاره کرد، بر اجرای برنامه‌های شاد با هدف نشاط‌آفرینی و کاهش آلام آسیب‌دیدگان بود؛ علی‌غیائی ندوشن، مدیرکل امور استان‌های وزارت فرهنگ و ارشاد که مسئول پیگیری دستور وزیر فرهنگ شد، با اشاره به اینکه حوادث طبیعی علاوه بر تخریب ساختمان‌ها و فضاهای شهری و روستایی موجب تخریب روحیه انسانی می‌شوند گفت: «در کنار کمک‌رسانی و حمایت از مردم سیل‌زده، باید فضایی را ایجاد کنیم تا آلام و آسیب‌های روحی مردم کاهش یابد و «نشاط‌آفرینی»، یکی از بهترین درمان‌هاست. در وزارت فرهنگ هم با این هدف در مناطقی مثل استان گلستان که وضعیت آسیب‌دیدگان به تثبیت نسبی رسیده و در کمپ‌ها و اماکنی ساکن شده‌اند، هنرمندانی اعزام کردیم تا اوقات فراغت مردم را پر کنند و به فضایی شاد دامن بزنند. از جمله اجرای موسیقی، نمایش، توزیع کتاب و هنر نو هنری که بتواند تحرکی در مردم ایجاد کند. .. در همین راستا کاروان‌های فرهنگی و هنری در قالب کاروان مهر فرهنگی، کتاب و اقلام فرهنگی اعزام کردیم. در اهواز، ایستگاه‌های جمع‌آوری کمک‌های مردمی توسط هنرمندان ایجاد شد... همچنین مربیان باشگاه‌های کتابخوانی کودکان و نوجوانان برای قصه‌گویی و اهدای کتاب اعزام شدند... یک گروه عروسکی با عروسک‌های غول‌پیکر از خوزستان به استان گلستان رفتند تا به‌ویژه کودکان و نوجوانان را شاد کنند. به گفته حسین ذوالفقاری (سرپرست گروه هنری ۹ نفره‌ای که از خوزستان به استان گلستان اعزام شدند و رئیس شورای راهبردی تئاتر استان خوزستان) «قطعا هر نوع تئاتری یا کار هنری‌ای نمی‌تواند افراد آسیب‌دیده از سیل را شاد کند. نوع تئاتر و مضمون قصه بسیار مهم است؛ حتی مهم است که چه افرادی این کار را انجام بدهند. ما در گروهمان روانشناس متخصص کودک و نوجوان هم داریم. از آنجایی که تجربه زلزله سرپل ذهاب و بیم را در شاد کردن مردم داشتیم، پس از صحبت با مدیر کل ارشاد خوزستان با مسئول عروسک‌های غول‌پیکر صحبت کردیم و آنها با ما همکاری کردند و در نهایت با یک گروه ۹ نفره به گرگان و آق قلا رفتیم. به جز آن، مسابقه نقاشی برگزار کردیم و به نفرات

۱ ارسالی توسط یکی از مربیان.

برگزیده هم جوایز نفیس اهدا کردیم. در انتخاب مضمون قصهٔ تئاترها نیز با این مضمون شروع کردیم که ما هم وقتی کودک بودیم آواره شدیم. چون جنگ شد و خانه‌های ما ویران شد یا مجبور شدیم شهرمان را ترک کنیم. آن زمان ما هیچ یار و یابوری نداشتیم، اما اکنون مردم کنار شما هستند و شما را تنها نمی‌گذارند» (گوشه، ۱۳۹۸). تصویر ۷ یکی از برنامه‌های اجرا شده توسط گروه‌های اعزامی را نشان می‌دهد:

تصویر ۷: اجرای نمایش با عروسک‌های غول پیکر توسط وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی^۱

چنانکه ملاحظه شد، اغلب برنامه‌های اجرایی با تأکید و تمرکز ویژه بر ایجاد شادی و روحیهٔ نشاط در آسیب‌دیدگان طراحی و اجرا شدند. این فعالیت‌های وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، با انتقاداتی از سوی هنردرمانگران همراه بود. مجید امرایی، هنردرمانگر، که در سال ۱۳۹۸ به رئیس‌جمهور وقت پیشنهاد داده بود تا هنردرمانگران به مناطق سیل‌زده اعزام شوند، معتقد است که اجرای موسیقی یا تئاتر برای افرادی که خانه‌شان را از دست داده‌اند، ممکن است سوگواری طبیعی آنان را مختل کند و آسیب‌های روانی بیشتری به‌جا گذارد. او تأکید کرد که «در شرایط بحرانی، باید تیم‌های تخصصی هنردرمانی متشکل از روان‌شناس، هنردرمانگر و کاردرمانگر وارد عمل شوند تا با رویکردی علمی، بر سه حوزه احساس، رفتار و ادراک کار کنند، نه صرفاً با اجرای برنامه‌های شاد.» (امرایی، ۱۳۹۹) در واقع، این‌گونه برنامه‌های وزارت فرهنگ گرچه به‌صورت موقت فضای نشاط‌آور ایجاد می‌کند، اما به دلیل ماهیت کوتاه‌مدت و بدون پشتوانه نظری، نمی‌تواند به روند رشد پسابهران منجر شود؛ چراکه همان‌گونه که تدسچی و کالهنون تأکید می‌کنند، بازسازی روانی نیازمند پردازش عمیق و استمرار است، نه شادی زودگذر.

■ فعالیت‌های هنری کانون پرورش فکری پس از بحران‌های طبیعی

کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان نیز یکی از نهادهایی که همواره پس از وقوع بحران‌های مختلف در ایران، گروهی از مربیان خود را برای اجرای برنامه‌های هنری به مناطق آسیب‌دیده اعزام کرده است. برخلاف وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی که نسبت به اجرای برنامه‌هایی برای تمامی گروه‌های سنی اقدام می‌کند، با توجه به تمرکز این کانون بر کودکان و نوجوانان، انتظار می‌رود که این نهاد به صورت تخصصی‌تر و با شناخت دقیق‌تر نسبت به نیازهای کودکان و در پاسخ به مشکلات ویژهٔ کودکان آسیب‌دیده از بحران، نسبت به طراحی و اجرای برنامه‌های تخصصی و مرتبط با نوع بحران و نوع آسیب‌های وارده به کودکان اقدام نماید. این در حالی است که به گفتهٔ برخی از مربیان اعزامی توسط کانون پرورش فکری به مناطق آسیب‌دیدهٔ مختلف در کشور از جمله پس از زلزلهٔ کرمانشاه، زلزلهٔ سرپل ذهاب و مجموعه سیلاب‌های فراگیر سال ۱۳۹۸، الگوی کانون نیز از مشابهت‌های زیادی با وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی برخوردار است. به گفتهٔ یکی از این مربیان «کانون پرورش فکری، معمولاً بلافاصله پس از هر حادثهٔ طبیعی، گروهی از مربیان خود را به همراه لوازم هنری، به مناطق آسیب‌دیده اعزام می‌کند. این مربیان، با گردآوری کودکان در یک گروه، به منظور افزایش روحیهٔ نشاط میان کودکان، به نقاشی یا اجرای تئاتر و موسیقی می‌پردازند.» (مربی کانون پرورش فکری کودکان، روایت شفاهی، ۱۱ شهریور، ۱۳۹۸) در سال‌های مختلف، مجموعه‌ای از برنامه‌های ثابت به صورت تکرارشونده و در بازه‌های زمانی کوتاه توسط این کانون پس از بحران‌های مختلف به اجرا درآمده که در ادامه برخی از آنها به صورت مشروح‌تری مورد مطالعه و تحلیل قرار گرفته‌اند:

■ فعالیت‌های کانون پرورش فکری پس از زلزله کرمانشاه و پل ذهاب

پس از وقوع زلزله‌های کرمانشاه و پل ذهاب، کانون پرورش فکری کودکان به فاصلهٔ چند روز از واقعه، گروهی از مربیان خود را جهت اجرای برنامه‌های هنری به منطقه اعزام نمود. اعزام این گروه‌ها به مدت چندین هفته با تغییر تیم‌های اعزامی به منطقه ادامه داشت. فعالیت‌های کانون پرورش فکری در زلزله کرمانشاه و سرپل ذهاب، از طریق گفتگو با دو تن از مربیان فعال این کانون گردآوری شد که به دلیل برخی

^۱ <https://www.magiran.com/article/3885321>

ملاحظات، درخواست داشتند که نامشان محفوظ بماند. لذا با حفظ نام، مضامین گفته‌های ایشان ارائه شده است. به گفته یکی از این مربیان «بلافاصله پس از وقوع زلزله، گروهی از مربیان کانون به همراه لوازم هنری و به منظور اجرای فعالیتهای مختلف هنری به کرمانشاه اعزام شدند. البته امکانات و همکاری‌هایی که در محل در اختیار گروه قرار گرفت بسیار حداقلی بود و حتی یک کانکس در اختیار تیم اعزامی به منظور اجرای برنامه‌ها قرار نگرفت و چنانکه در تصویر ۸ (ارسالی توسط مربی کانون) مشاهده می‌شود، کلیه برنامه‌ها در فضای باز و در میان خرابه‌ها برگزار شد». (مربی کانون پرورش فکری کودکان، روایت شفاهی، ۲۹ مهر، ۱۳۹۸) به روایت یکی دیگر از مربیان «این رویه تقریباً در تمامی برنامه‌های اجرا شده توسط کانون پس از بحران‌های مختلف دیده می‌شود و بعضاً مدیران کانون تأکید دارند که در حداقل زمان ممکن، پس از تهیه تعدادی عکس و فیلم، بیشترین پوشش خبری را در مورد فعالیتهای خود در مناطق بحران‌زده ارائه دهند و پس از آن، مناطق آسیب‌دیده را ترک می‌کنند و گاهی پیش آمده که خود مربیان بدون هیچ‌گونه درخواست مالی و به خواست خود در مناطق باقی می‌مانند تا به کودکان کمک کنند که این موضوع موجب ایجاد آسیب‌های مختلف روحی برای مربیان می‌شود.» (مربی کانون پرورش فکری کودکان، روایت شفاهی، ۲۱ مهر، ۱۳۹۸)

تصویر ۸: اجرای نمایش خلاق (سمت چپ) برای کودکان^۱

■ فعالیتهای کانون پرورش فکری کودکان در سیل سال ۱۳۹۸

کانون پرورش فکری کودکان پس از سیل سال ۱۳۹۸ نیز برنامه‌های متنوعی را از جمله «کاروان پیک امید» و «نمایشگاه قابی از لبخند» در استان‌های مختلف اجرا کرد که در ادامه مورد بررسی قرار گرفته است:

■ کاروان «پیک امید»

فعالیتهای کاروان «پیک امید» شامل کارگاه‌های نقاشی، شعر، قصه، اوربگامی و کاردستی برای کودکان و والدین اجرا شد تا در کمپ‌ها بتوانند از آن بهره‌مند شوند. به گفته «محمد دلکش» دبیر اجرایی طرح پیک امید «این طرح با رویکرد اجرای برنامه‌های فرهنگی هنری در مناطق کم‌برخوردار (از جمله ۴ استان سیل‌زده گلستان، لرستان، خوزستان و ایلام) کلید خورد. وقتی مراحل نخست این طرح با زلزله کرمانشاه همزمان شد، کاروان پیک امید خود را به مناطق زلزله‌زده رساند... فعالیتهای در مناطق کم‌برخوردار ادامه داشت تا اینکه در شروع سال جدید بحث سیل پیش آمد... و همکاران ما در گروه‌های فرهنگی کانون با حضور در مناطق سیل‌زده، فعالیتهایشان را در قالب کارگاه‌های نقاشی، شعر، قصه، اوربگامی و کاردستی شروع کردند. بعضی از کارگاه‌ها از جمله قصه‌گویی و کاردستی برای والدین نیز برگزار شد تا شب‌ها بتوانند در کمپ‌ها بچه‌ها را سرگرم کنند.» (شریفی، ۱۳۹۸) در تصویر ۹، فعالیتهای کاروان پیک امید برای کودکان دیده می‌شود:

^۱ ارسالی توسط یکی از مربیان کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.

تصویر ۹: فعالیت‌های کاروان پیک امید پس از سیل ۱۳۹۸^۱

■ نمایشگاه «قابی از لبخند ناب»

یکی از برنامه‌های اجرا شده توسط کانون پرورش فکری کودکان پس از سیل ۱۳۹۸، برگزاری «نمایشگاه «قابی از لبخند ناب» (تصویر ۱۱) است که در دو بخش نمایشگاه عکس و نقاشی ارائه شد. «نمایشگاه عکس، روایت عکاسان رسانه‌های مختلف از این فعالیت‌هاست و نقاشی‌ها، متعلق به کودکان ۴ تا ۱۷ سال این مناطق است که در کارگاه‌های هنری کانون در کمپ‌های اسکان شرکت کرده‌اند. از میان بیش از ۲ هزار فریم عکس فعالان رسانه‌ای، ۱۰۰ فریم و از میان ۶۰۰ اثر نقاشی بچه‌های سیل‌زده، ۲۷۰ اثر انتخاب شد و در این نمایشگاه در معرض دید عموم قرار گرفت. به گفته محمد دلکش، از مسئولان برنامه‌های اجرایی کانون پرورش فکری، تعداد زیادی از این کودکان، هنجویان کانون پرورش فکری مرکز پل‌دختر بودند که خانه‌هایشان در این سیل به زیر آب رفت و مربی کانون آن‌ها را دور هم جمع کرد و تلاش کرد با فعالیت‌های هنری، درد و رنج‌های آن‌ها را کاهش دهد.» (شریفی، ۱۳۹۸).

در تصویر ۱۰، نمونه‌هایی از این آثار نمایش داده شده که مضامین اصلی آن‌ها شامل ویرانی خانه‌ها، رنج قربانیان و اضطراب کودکان است. در این نقاشی‌ها صحنه‌هایی از خانه‌های تخریب‌شده، درختان قطع شده، حیوانات و ماشین‌های شناور در آب و دست‌های در انتظار کمک دیده می‌شود:

تصویر ۱۰: مضمون ترس و اضطراب در نقاشی کودکان مناطق سیل‌زده (شریفی، ۱۳۹۸)

در خصوص برنامه کاروان پیک امید و تأثیرگذاری برنامه‌های اجرا شده محمد دلکش اظهار داشت: «با اینکه کاروان پیک امید در بازه زمانی محدودی در مناطق سیل‌زده حضور داشت، اما فعالیت‌های فرهنگی کانون هنوز هم در آن مناطق ادامه دارد. ما در تمام استان‌ها، مراکزی داریم و همکاری که به‌عنوان مربیان سیار فعالیت می‌کنند. بعد از اینکه کاروان پیک امید به یک منطقه می‌رود با شناسایی نیازهای فرهنگی آن به اجرای برنامه‌های هنری می‌پردازد، در مرحله بعد، مربیان سیار به آن منطقه می‌روند و تا زمانی که احساس کنیم شرایط منطقه به‌لحاظ فرهنگی به سطح مناسبی رسیده‌است، آن فعالیت‌ها را ادامه می‌دهند.» (شریفی، ۱۳۹۸) این در حالی است که تعدادی از مربیان کانون که پس از بحران‌های مختلفی به مناطق آسیب‌دیده اعزام شده و فعالیت‌های مختلفی را در کارنامه فعالیت‌های خود دارند در پاسخ به نویسنده تأکید داشتند که فعالیت‌های کانون معمولاً بیش از چند روز ادامه ندارد و به گفته یکی از مربیان «این فعالیت‌ها به شکل کوتاه مدت و تنها با هدف تهیه عکس و پوشش خبری انجام می‌شود و اکثر مربیان نیز از تهران اعزام می‌شوند و مراکز استانی چندان فعال نیستند» (مربی کانون، روایت شفاهی، ۱۵ مهر، ۱۳۹۸)

نقد و تحلیل برنامه‌های کانون پرورش فکری

^۱ تصاویر- کاروان- عروسک- ها- برای- شاد- کردن- کودکان- سیل- زده/ <https://www.khabaronline.ir/news/1256060>

با تحلیل روایت‌های شفاهی و اسناد گفتاری پیشین در کنار گزارش‌های ثبت شده از فعالیت‌ها، می‌توان گفت فعالیت‌های کانون که می‌بایست نقش آموزش غیرمستقیم از طریق هنر و نیز کاهش اضطراب کودکان را ایفا کنند، در واقع به اهداف اصلی خود دست نیافته‌اند. در نقاشی‌های کودکان سیل‌زده مشاهده می‌شود که اغلب این آثار شامل خانه‌های تخریب‌شده، چهره‌های گریان، حیوانات گیرافتاده در آب و انتظار برای هلیکوپترهای نجات و دیگر صحنه‌های بحران است. این نشان می‌دهد کودکان در این مرحله و در هنگام خلق تصاویر، همچنان درگیر مرحله شوک بوده‌اند و هنوز کمکی برای انتقال به مرحله امید دریافت نکرده‌اند. درواقع گفته‌های مربیان اعزامی کانون نیز مؤید این است که آموزش و ارائه نقاشی‌های کودکان در همین مرحله متوقف مانده و به مرحله بعد که هدایت هدفمند کودکان از مرحله بیان ترس به مرحله ایجاد اعتماد به نفس است انتقال نیافته و هیچ برنامه مستمر و هدفمندی نیز در این زمینه وجود نداشته است (مربی کانون، روایت شفاهی، ۱۵ مهر، ۱۳۹۸). مضامینی همچون رنج، اندوه، ترس، اضطراب و انتظار برای کمک، مضامینی تکرارشونده در این آثار است که نسبت به سایر مضامین همچون امید به آینده‌ای روشن و حس اعتماد برای بازسازی مجدد، غلبه‌ای آشکار دارد. بازنمایی صرف ترس و تجربه زیسته توسط کودکان در نقاشی‌ها، نه تنها به رشد پس از سانحه در کودکان کمکی نمی‌کند بلکه می‌تواند موجب افزایش اضطراب ایشان گردد و در واقع عنصر امید که مهم‌ترین نیاز کودکان در این شرایط است، در این نقاشی‌ها غایب است. این بدان معناست که مربیان این نهادها به جای فرایند روانی هدایت شده در راستای افزایش توانایی‌های روحی و روانی کودکان در مواجهه با بحران، صرفاً ابزاری جهت تخلیه موقت هیجانی در اختیار ایشان قرار داده‌اند و هیچگونه برنامه هدفمندی به منظور رشد پس از سانحه مشاهده نمی‌شود و علاوه بر آن بر اساس اسناد گفتاری پیشین، مربیان نیز هیچگونه تعلیم مشخصی در این زمینه دریافت نکرده‌اند و اغلب اوقات همان از آموزش‌های هنری معمول در کانون استفاده کرده‌اند که ارتباطی با بحران نداشته و در این راستا طراحی نشده است.

این در حالی است که در تجارت تجارب آمریکا و استرالیا، می‌توان مشاهده کرد که کودکان از طریق فعالیت‌های خلاقانه، از مرحله اضطراب به سمت امید و اعتماد به نفس و شناختن نقش خود در خلق آینده‌ای و یا غلبه بر ترس و اضطراب خود از طریق شناخت ماهیت عناصر طبیعی (همچون سیل و آتش‌سوزی) بهتر هدایت شده‌اند.

طبق نظریه رشد پس‌بحران، پردازش شناختی سانحه زمانی مؤثر است که به بازسازی معنا و یافتن چشم‌اندازهای مثبت منجر شود. تمرکز صرف بر بازنمایی ترس بدون فعالیت‌های روان‌درمانی یا تکمیلی، نه تنها رشد پس‌بحران ایجاد نمی‌کند بلکه آثار منفی پایدار بر ذهن کودکان برجای می‌گذارد. ازجمله مهم‌ترین ضعف‌های برنامه‌های کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان را می‌توان عدم استمرار فعالیت‌ها، امکانات محدود، تأکید بر جنبه رسانه‌ای فعالیت‌ها در رسانه‌ها و عدم ارتباط مؤثر میان مادیوم هنری انتخاب‌شده و بحرانی که به وقوع پیوسته برشمرد.

■ سازمان‌های غیردولتی (NGO) یا مردم‌نهاد (سمن):

علی‌رغم محدودیت‌های مختلف در دهه‌های اخیر، برخی از سازمان‌های مردم‌نهاد پس از بحران‌های طبیعی، در مناطق آسیب‌دیده حضور یافته و برنامه‌های هنری مختلفی را ارائه داده‌اند. از این میان می‌توان به فعالیت‌های «موسسه بامداد» اشاره کرد که پس از سیل ۱۳۹۸، این گروه به همراه ۲۰ نفر شامل مشاور، روانشناس، مددکار اجتماعی، مربی کودک، قصه‌گو و نوازنده همزمان با ایام وقوع سیل، راهی این منطقه شدند و حدود چهار ماه در کنار سیل‌زدگان حضور یافتند و نمایشگاهی از نقاشی‌های کودکان سیل‌زده را در تیرماه ۱۳۹۸، با همکاری شهرداری و باغ کتاب تهران ترتیب دادند تا از این رهگذر بتوانند با حمایت خیرین و شهروندان ساکن پایتخت، برخی نیازهای آموزشی کودکان را نیز تهیه کنند. در روز نخست این حراج که در محل باغ کتاب جنب کتابخانه ملی در معرض دید عموم قرار گرفت ۷ اثر به مبلغ ۱۲۰ میلیون ریال فروش رفت و این حراجی تا ۲۸ تیرماه ۹۸ ادامه یافت (صوفی‌زاده، ۱۳۹۸). در تصویر ۱۱ نمایشگاه نقاشی کودکان سیل‌زده آق‌قلا قابل مشاهده است.

تحلیل وضع موجود برنامه‌های هنری پسابحران در ایران

در مقایسه با استرالیا و آمریکا، که برنامه‌های هنرمبنا با انسجام، استمرار و پشتوانه نظری اجرا شدند، تجربه ایران نشان‌دهنده فقدان سیاست فرهنگی مشخص در اجرای برنامه‌های هنرمبنا است. در این زمینه، مشکلات و مسائل زیر را در این خصوص می‌توان برشمرد:

۱. فقدان چارچوب نظری مشخص

در حالی که در استرالیا و آمریکا شاهد برنامه‌های ساختاریافته‌ای هستیم که در طی سال‌ها تکمیل شده و بهبود یافته و نسبت به رفع کاستی‌های آن اقدام شده است، برنامه‌های هنری پسابحران در ایران بیشتر بر جنبه ایجاد شادی و نشاط و تسکین موقت تأکید داشته‌اند و کمتر شاهد شاخص‌های نظریه رشد پس از سانحه از جمله بازسازی شناختی یا معنوی در این برنامه‌ها هستیم. به گفته حمید زمانیان، روانپزشک و هنردرمانگر، «تقریباً هیچ یک از این اصول، در مداخلات هنری و روانی پس از بحران‌های طبیعی در ایران به درستی در نظر گرفته نمی‌شود و عدم توجه به تفاوت‌های گروه‌های سنی، جنسی، قومی و ... موجب کاهش تأثیر برنامه‌های درمانی در مناطق آسیب‌دیده می‌شود. برای مثال در بسیاری از موارد کودکان و نوجوانان در گروه‌های یکسانی طبقه‌بندی می‌شوند و برنامه‌های هنری یکسانی برای ایشان در نظر گرفته می‌شود؛ در حالی که درک و فهم این دو گروه از حادثه به کلی و به‌طور کامل متفاوت از یکدیگر است. نوجوانان، طبیعتاً درک عمیق‌تر و واقع‌بینانه‌تری نسبت به کودکان از بحران به وقوع پیوسته دارند و بسیار دیرتر از کودکان خود را با شرایط وفق می‌دهند و اغلب در مراحل اولیه، تمایلی به همراهی با برنامه‌های هنری ندارند و ضروری است در گروهی مجزا با توجه به نیازهای روحی و سنی خود طبقه‌بندی شده و برنامه‌های هنری جداگانه‌ای برای ایشان اجرا شود. در حالی که عمده خدمات ارائه شده در مناطق مختلف بحران‌زده در ایران، معطوف به کودکان و خردسالان است و نیاز سایر گروه‌های سنی عمدتاً نادیده گرفته شده است.» (ح. زمانیان، روایت شفاهی، ۱۵ مرداد، ۱۳۹۸)

۲. مقطعی بودن و عدم استمرار فعالیت‌ها

براساس مشاهده و مطالعه و مطابق منابع شفاهی و اسناد گفتاری پیشین، بیشتر برنامه‌های هنری اجرایی در ایران، تنها در روزها یا هفته‌های نخست پس از بحران انجام شده‌اند. این امر علاوه بر آنکه مانع ایجاد تغییرات پایدار و نتایج مثمرتر می‌گردد، بلکه بعضاً با خروج ناگهانی تیم‌های اعزامی از سوی نهادهای متولی، احساس رهاشدگی و ناامیدی در کودکان تشدید شده است. چنانکه ملاحظه شد، برخلاف کشورهای استرالیا و آمریکا که برخی از برنامه‌هایشان تا به امروز نیز در همکاری با مدارس ادامه داشته است، در ایران و پس از بحران‌های متعدد، شاهد مداخله سریع و بلافاصله نهادهای مجری هستیم در حالی که مدت زمان استمرار برنامه‌ها، به منظور تأثیرگذاری بر رشد و حمایت روانی از کودکان کافی نیست. بر اساس منابع شفاهی موجود، اقدامات هنری در ایران غالباً پس از وقوع بحران و بدون پیوست اجتماعی و روان‌شناختی اجرا می‌شوند. یکی از مشارکت‌کنندگان بیان کرد: «در بیشتر بحران‌ها زمانی سراغ هنر می‌رویم که بحران اتفاق افتاده است؛ برنامه‌ای برای اینکه هنر از قبل در فرآیند تاب‌آوری اجتماعی دیده شود وجود ندارد.» (مربی وزارت فرهنگ و ارشاد، روایت شفاهی، ۳ مهر، ۱۳۹۸) این رویکرد نشان می‌دهد که مسئله اصلی فقدان ظرفیت هنری نیست بلکه عدم وجود سازوکار منسجم برای ادغام هنر در مدیریت بحران است.

۳. تأکید بر اجرای برنامه‌های شاد بدون توجه به مراحل تخصصی هنردرمانی

در برنامه‌های هنری اجرا شده در ایران با وجود پیشنهاد و هشدار کارشناسان و هنردرمانگران، به جای اعزام تیم‌های تخصصی هنردرمانی (که شامل مراحل مختلفی از جمله روانشناسی، روانپزشکی، هنردرمانگری، کاردرمانی و غیره است) اغلب گروه‌های نمایشی و موسیقی (با تأکید بر اجرای برنامه‌های شاد) به مناطق بحران‌زده اعزام شده‌اند این در حالی است که کارشناسان هشدار داده‌اند که «عدم توجه به مراحل سوگ، می‌تواند به ناقص ماندن سوگواری کودکان منجر گردد که تبعات روانی منفی در بلندمدت به جای خواهد گذاشت.» (امری، ۱۳۹۹) برای مثال به گفته اکرمی، در بحران‌های مختلف «بلافاصله پس از وقوع حادثه و در حالی که هنوز مراحل آواربرداری در جریان بود، از هنرمندان دعوت شده بود که در منطقه حضور یابند و به ارائه برنامه‌های هنری بپردازند در حالی که در این مرحله، امکان برقراری ارتباط هنری با قربانیان حادثه وجود ندارد.» (ج. اکرمی، روایت شفاهی، ۲۴ مرداد، ۱۳۹۸) همچنین به گفته دوستدار «مهم‌ترین نیاز آسیب‌دیدگان در این مرحله، گذراندن مراحل سوگواری است و حضور افرادی غیر از نیروهای امداد و نجات منجر به بروز اختلال در امدادسانی می‌شود و نجات قربانیان را با مشکلات جدی مواجه می‌سازد. برای مثال این مسأله در بم مسائل زیادی را ایجاد کرد.» (ه. دوستدار، روایت شفاهی، ۳ مرداد، ۱۳۹۸)

^۱ www.ima.ir/news/83400272

۴. محدودیت یا ممانعت از فعالیت سمن‌ها در مناطق آسیب‌دیده

سمن‌ها ظرفیت بالایی برای اجرای برنامه‌های خلاقانه دارند و علاوه بر آن برخی از سمن‌ها به دلیل استقرار در مناطق آسیب‌دیده امکان ارائه خدمات طولانی مدت را دارا هستند که همه اینها امکان ارائه خدمات تخصصی و به ویژه با رویکرد رشد پس از سانحه را ممکن می‌سازد، این در حالی است که در سال‌های اخیر موانعی برای حضور سمن‌ها در مناطق آسیب‌دیده وجود داشته است «این موانع، حضور مثرمتر سمن‌ها در فرایند کمک‌رسانی به مناطق آسیب‌دیده را با مشکل مواجه کرده و به گونه‌ای که در بسیاری موارد اجازه حضور یا استقرار در مناطق بحران‌زده را ندارند و یا با موانع بسیاری در این خصوص مواجه هستند» (ج. اکرمی، روایت شفاهی، ۲۴ مرداد، ۱۳۹۸) به گفته دوستدار «تأمین امنیت مناطق آسیب‌دیده از جمله نگرانی‌های مسئولان در ممانعت از حضور گسترده سمن‌ها در برخی مناطق است چراکه برای مثال در برخی موارد، از جمله پس از زلزله بم، عدم تأمین ملاحظات امنیتی موجب دزدیده شدن چند کودک شده بود که پس از آن، جو مناطق مذکور به شدت امنیتی شده و حضور گروه‌های هنری و سمن‌ها با مشکلات بسیار زیادی مواجه شد» (ه. دوستدار، روایت شفاهی، ۳ مرداد، ۱۳۹۸)

۵. عدم توجه به ویژگی‌ها و تنوع فرهنگی

یکی از نکات مهم در برنامه‌های هنرمبنا، توجه به فرهنگ و ویژگی‌های فرهنگی مناطق آسیب‌دیده و مشارکت نیروهای محلی هنگام کمک‌رسانی است. عدم توجه به این مسأله، تلاش‌های هنردرمانگران را کم‌اثر می‌سازد و از آنجا که بسیاری از امدادگران یا داوطلبان از خرده فرهنگ‌های دیگری وارد محیط بحران می‌شوند، ضروری است با فرهنگ منطقه آسیب‌دیده آشنا شوند تا فعالیت‌های آنان ثمربخش گردد؛ اما علی‌رغم تنوع قومی و فرهنگی موجود در ایران، در رویکردهای سازمان‌های دولتی به واکنش پس از بحران، «توجه و تأکید بر فرهنگ خاص مناطق آسیب‌دیده» جایگاه مناسبی ندارد به گونه‌ای که برنامه‌های طراحی شده توسط این سازمان‌ها، اغلب به شکل یک قالب تکراری و نسخه‌ای مشابه، در مناطق مختلف کشور با فرهنگ‌ها و قومیت‌های مختلف به اجرا در می‌آید. به گفته سارا فروزانفر (دانش‌آموخته موسیقی و فعال داوطلب در حوادث طبیعی زلزله بم و کرمانشاه) «فرهنگ غنی مناطق مختلف ایران، امکانات گسترده‌ای را در اختیار هنرمندان و هنردرمانگران قرار می‌دهد تا با استفاده از هنر، ادبیات، قصه‌ها و ترانه‌های محلی، برنامه‌های ویژه‌ای را خاص هر منطقه آسیب‌دیده به صورت جداگانه و منحصر به فرد به اجرا درآورند که قطعاً در این صورت، تأثیرگذاری آن نیز بسیار بیشتر خواهد بود.» (س. فروزانفر، روایت شفاهی، ۲۳ مرداد، ۱۳۹۹) همچنین به گفته رضا پارسا (انسان‌آموخته موسیقی و مطالعات فرهنگی و فعال داوطلب در مناطق آسیب‌دیده از جمله زلزله بم و کرمانشاه و سیل سیستان و بلوچستان) «پیش شرط بهره‌گیری از هنر در مناطق بحران‌زده، شناخت فرهنگ و ویژگی‌های فرهنگی آن جامعه است و در ایران، به دلیل تنوع فرهنگی، ضروری است که پژوهش‌های لازم در این خصوص و به شکل ویژه درباره هر منطقه صورت پذیرد و هنردرمانگران، پیش از ورود به مناطق آسیب‌دیده، لازم است که شناختی حداقلی از فرهنگ آن جامعه به دست آورند؛ چراکه در غیر این صورت ممکن است مداخلات هنری که با هدف درمان انجام می‌شود، نتیجه معکوس در پی داشته باشد. چنانکه در برخی از مناطق از جمله کرمانشاه، شاهد بودیم که بی‌توجهی به فرهنگ جامعه آسیب‌دیده، منجر به ایجاد فاصله یا بی‌اعتمادی آسیب‌دیدگان به گروه‌های امدادی می‌شد. در حالی که در بعضی از برنامه‌ها، توجه به ترانه‌های محلی و استفاده از آنها در برنامه‌های موسیقی درمانی، موجب اشتیاق بیشتر درمانجویان و همراهی بیشتر آنان با درمانگران شد. اما این رویکرد در برنامه‌های اجراشده در مناطق بحران‌زده ایران بسیار کم‌رنگ است و ضروری است تقویت گردد» (ر. پارسا، روایت شفاهی، ۲۹ مرداد، ۱۳۹۹)

۶. عدم تناسب میان مديوم هنري و بحران

برخلاف آنچه در کشورهای استرالیا و آمریکا شاهد بودیم، در برنامه‌های هنری پس از بحران در ایران، رابطه مستقیم یا معناداری میان مديوم هنري مورد استفاده و بحرانی که به وقوع پیوسته وجود ندارد. چنانکه به گفته یکی از مربیان کانون پرورش فکری کودکان «بیشتر برنامه‌های اجرا شده توسط نهادهای دولتی از جمله کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان در این مناطق، برنامه‌هایی قالبی و تکراری و بدون هیچ گونه ارتباط مسقیم با بحران یا اقلیم مورد نظر است که شامل نمایش چند فیلم یا نمایش شاد، پخش و توزیع کتاب داستان و برگزاری جلسات کاردستی یا نقاشی می‌شود که اغلب اوقات با اعزام مقطعی مربیانی متفاوت از تهران در بازه‌های زمانی بسیار کوتاه و با اهداف عمدتاً خبری و رسانه‌ای برگزار می‌گردد در حالی که استمرار آن بسیار مهم‌تر است» (مربی کانون، روایت شفاهی، ۳۰ مرداد، ۱۳۹۹)

۷. عدم ثبت و مستندسازی

ثبت و مستندسازی تجربیات هنری پس از بحران، امکان استمرار، اصلاح و رفع موانع و کاستی‌ها در آینده را ممکن می‌سازد و زمینه مدیریت منسجم و برنامه‌ریزی مؤثر را فراهم می‌آورد. عدم ثبت و مستندسازی درست و دقیق تجربیات هنری انجام شده در ایران پس

از بحران‌های طبیعی، مشکلی مشهود است. چنانکه به گفته اکرمی، «بسیاری از فعالیتهای خلاقانه که توسط گروه‌های مستقل و مردم نهاد و حتی نهادهای دولتی در بحران‌های طبیعی سالیان گذشته در ایران انجام شده، در هیچ مرکز معتبری ثبت و ضبط نشده است. از جمله مهم‌ترین این فعالیت‌ها، پروژه‌های انجام شده در بیم بوده که علی‌رغم مشارکت مراکز مختلف دولتی، غیردولتی و دانشگاهی، ثبت دقیقی از فعالیتهای انجام شده و میزان تأثیرگذاری آن انجام نشده است. عدم ثبت و مکتوب‌ساختن این فعالیت‌ها، انتقال این تجربیات از یک دوره مدیریتی به دوره‌های بعدی را غیر ممکن ساخته و در واقع در هر بحران و هنگام اجرای برنامه‌های هنری در مناطق آسیب‌دیده، مثل این است که فعالیت‌ها و تجربیات خود را از صفر آغاز می‌کنیم و این آسیب بزرگی در پیشرفت این تجربیات و مقایسه و بررسی میزان تأثیر گذاری آنهاست» (ج. اکرمی، روایت شفاهی، ۲۴ مرداد، ۱۳۹۸)

تحلیل نهایی یافته‌ها و نتیجه‌گیری

مطالعه و تفسیر شواهد موجود در مقایسه تطبیقی تجارب استرالیا، آمریکا و ایران در بهره‌گیری از پروژه‌های هنرمحور پس از بحران‌های طبیعی، چند دستاورد و نیز تفاوت‌هایی در هدف، ساختار و نتایج را آشکار می‌سازد که در صورت بهره‌گیری مناسب، می‌توان بر اساس موارد مذکور، الگویی مناسب ایران ارائه داد:

۱. شاخصه‌های برنامه‌های هنری پس از بحران در کشور استرالیا

- پیوستگی و استمرار برنامه‌ها: پروژه‌هایی مانند انیمیشن چرخه آب و برنامه آگاهی از آتش به صورت مستمر با همکاری نهادهای محلی به اجرا درآمدند و بین چند ماه تا چند سال ادامه داشتند.
- توجه به ویژگی‌های آموزشی هنر: در این برنامه‌ها استفاده ساختارمند از مدارس برای آموزش از طریق هنر و استفاده از هنر به عنوان ابزار یادگیری غیرمستقیم مشاهده می‌شود.
- پوشش ابعاد مختلفی از رشد پس‌بحران: با تحلیل فعالیت‌های مورد مطالعه در استرالیا می‌توان چنین تفسیر کرد که این برنامه‌ها در کنار کاهش اضطراب، قادر بودند تا توان شخصی، روابط اجتماعی و ایجاد فرصت‌های تازه را تقویت کنند.
- بهره‌گیری از ظرفیت‌های محلی و بومی: این نکته در مورد استرالیا به صورت شاخص‌ترین قابل ملاحظه است و تقریباً در تمامی برنامه‌های مورد مطالعه، ظرفیت‌های منطقه‌ای، محلی و شهروندان در کنار حمایت‌هایی در سطح ملی قابل مشاهده است.

۲. شاخصه‌های برنامه‌های هنری پس از بحران در کشور آمریکا

- پیوستگی و استمرار برنامه‌ها: پروژه‌هایی نظیر برنامه‌های موسسه آرت‌فیدز به صورت مستمر در بازه‌هایی دست‌کم چندماهه به اجرا درآمدند.
- توجه به ویژگی‌های آموزشی هنر: پروژه «پاسخ به تروما» اساساً به صورت برنامه درسی طراحی شد و با بهره‌گیری از ظرفیت‌های موجود در مدارس و به همراه معلمان به اجرا درآمد.
- پوشش ابعاد مختلفی از رشد پس‌بحران: با تحلیل برنامه‌های هنری اجراشده پس از بحران در کشور آمریکا می‌توان چنین تفسیر کرد که این برنامه‌ها واجد این ظرفیت هستند که ابعادی همچون افزایش توان شخصی، بهبود روابط اجتماعی و در برخی موارد (از جمله بازسازی خیالی شهر جاپلین) معنابخشی مجدد به زندگی را تقویت کنند.
- بهره‌گیری از ظرفیت‌های سمن‌ها: در حالی که در کشور استرالیا، شاهد بهره‌گیری مناسب از ظرفیت‌های بومی به همراه حمایت‌های ملی هستیم، در کشور آمریکا آنچه بارزتر است، بهره‌گیری از ظرفیت سمن‌هایی نظیر موسسه آرت‌فیدز است که به عنوان موسسه‌ای غیردولتی به گسترش فعالیت‌های خود پرداخته و پس از کسب موفقیت در شهر جاپلین و پس از گردباد، این برنامه‌ها با حمایت‌های مردمی در ایالت‌های دیگر نیز گسترش یافت.

۳. شاخصه‌های برنامه‌های هنری پس از بحران در کشور ایران

- عدم پیوستگی و استمرار: برخلاف دو کشور منتخب، اقدامات صورت گرفته در ایران اغلب اقداماتی واکنشی و مقطعی بوده‌اند: بر اساس منابع شفاهی، علیرغم ادعای مسئولان، این برنامه‌ها از استمرار کافی برخوردار نبودند.
- عدم پوشش ابعاد مختلف رشد پس‌بحران: بر اساس تحلیل و تفسیر داده‌های موجود، برخلاف دو کشور منتخب، برنامه‌های اجرا شده در ایران قادر به پاسخ‌دهی به نیازهای متفاوت و ابعاد مختلف رشد پس از بحران نبوده‌اند. عمده تأکید برنامه‌های اجرا شده در ایران بر ایجاد شادی و نشاط‌آفرینی متمرکز بوده و ابعاد دیگر مورد نیاز، تقریباً در اغلب موارد نادیده گرفته شده یا به صورت

تخصصی و مناسب به آن پرداخته نشده است. وزارت فرهنگ و ارشاد و کانون پرورش فکری با برنامه‌هایی نظیر کاروان پیک امید و نمایشگاه «قابی از لبخند ناب» در ایجاد روحیه نشاط موفق بوده‌اند اما جنبه‌های دیگر درمان هنری و رشد پس از سانحه اغلب مغفول مانده است.

■ **عدم بهره‌گیری مناسب از ویژگی‌های بومی و محلی:** برخلاف نمونه‌های مطالعه شده به ویژه در خصوص استرالیا، در مورد ایران عمدتاً شاهد نگاه مرکزگرا هستیم و مریبان اغلب از تهران به مناطق آسیب‌دیده اعزام می‌گردند. این در حالی است که در صورت استفاده از ظرفیت‌های محلی، مدارس، هنرمندان بومی و در عین حال حمایت دولتی در سطح ملی از ایشان، قطعاً شاهد بهبود نتایج خواهیم بود.

■ **عدم بهره‌گیری مناسب از سمن‌ها:** بر اساس نمونه‌های مطالعه شده، در ایران شاهد غلبه فعالیت بخش دولتی هستیم و بر اساس گفته‌های فعالان حوزه بحران، برخی از فشارهای نهادی، حضور مؤثر سمن‌ها در مناطق آسیب‌دیده را دشوار یا بعضاً ناممکن می‌سازد. هرچند سمن‌هایی مانند بامداد در برخی از بحران‌ها از طریق خلاقیت و ارتباط محلی توانسته‌اند بخشی از خلأها را پر کنند، اما به دلیل و کمبود منابع، حضورشان پایدار نمانده است.

مقایسه این سه تجربه نشان می‌دهد:

هنر زمانی می‌تواند منجر به رشد پس‌بحران شود که ساختارمند، مستمر و مبتنی بر چارچوب نظری معتبر باشد (نمونه استرالیا و آمریکا). برای درک دقیق‌تر تفاوت‌ها و شباهت‌های موجود در سیاست‌ها و عملکردهای فرهنگی در حوزه مداخلات هنرمحور پس‌بحران، در ادامه، تحلیلی کامل در سه محور اصلی به همراه سه جدول مجزا ارائه شده است. جداول زیر به صورت خلاصه‌وار، مقایسه‌ای تطبیقی میان سه کشور ایران، آمریکا و استرالیا ارائه می‌دهد. این جداول بر اساس تحلیل کیفی داده‌های میدانی و اسناد رسمی تنظیم شده و نمایانگر ضعف‌ها، قوت‌ها و جهت‌گیری‌های راهبردی هر کشور در مواجهه با کودکان آسیب‌دیده از بلایای طبیعی است:

محور اول: ویژگی‌های کلان مداخله‌های هنرمینا در سه کشور

برای درک تفاوت در ویژگی‌های مداخلات هنرمحور میان سه کشور مورد مطالعه، جدول زیر به مقایسه عناصر اصلی هر برنامه، از نوع بحران تا اهداف و شیوه اجرا، پرداخته است. این داده‌ها، زمینه تحلیل کیفی تفاوت‌های بنیادین در منطق طراحی و رویکرد فرهنگی هر کشور را فراهم می‌سازد:

ویژگی‌های کلان مداخله‌های هنرمینا در سه کشور						
کشور	بحران	نوع برنامه هنری	مدیوم‌های هنری	اهداف اصلی	نوع اجرا	مدت اجرا
استرالیا	سیل آتش‌سوزی	آموزش چرخه آب هشدارهای هواشناسی ایمنی در برابر آتش	انیمیشن مجسمه‌سازی نقاشی	غلبه بر ترس بازسازی رابطه با طبیعت	هنرمندان سمن‌ها نهادهای دولتی	میان‌مدت: دستکم شش ماه تا یکسال
آمریکا	گردباد	بازسازی خیالی شهر برنامه درسی پاسخ به تروما	نقاشی مجسمه‌سازی نمایش	بازسازی روانی خلاقیت خودبیانگری	سمن‌ها مدارس همکاری دولتی	بلند مدت: تا چند سال متوالی
ایران	زلزله سیل	برنامه‌های هنری پس از زلزله رودبار، بم و کرمانشاه کاروان پیک امید نمایشگاه قاب لبخند	اجرای موسیقی و نمایش فیلم تئاتر نقاشی	سرگرمی تسکین مقطعی نشاط اولیه	غلبه فعالیت‌های بخش دولتی محدودیت سمن‌ها	کوتاه مدت: در حد چند روز تا چند هفته

تحلیل این جدول نشان می‌دهد که آمریکا و استرالیا در مواجهه با کودکان آسیب‌دیده از بحران، از رویکردی برنامه‌ریزی‌شده، میان‌مدت تا بلندمدت، و با اهداف مشخص روان‌شناختی و اجتماعی بهره‌برده‌اند. در آمریکا، برنامه‌ی «آرت فیدز» با ادغام در نظام آموزشی رسمی و تکیه

بر مدیوم‌های خلاقانه مانند نقاشی، مجسمه‌سازی و نمایش، بستری برای رشد پسابحران، بازسازی خلاقانه تجربه و توانمندسازی فردی کودکان فراهم کرده است.

در استرالیا نیز نمونه‌هایی مانند «پروژه چرخه آب» یا برنامه‌های آموزش محلی، نشان از پیوند میان هنر، آموزش و محیط زیست دارند. استفاده از انیمیشن و مجسمه‌سازی برای بازنمایی رابطه کودک با طبیعت، بیانگر درک عمیق‌تری از نیازهای عاطفی کودک در برابر پدیده‌های طبیعی مانند سیل و آتش‌سوزی است. در هر دو کشور، نوع مدیوم به‌خوبی با سن، نوع بحران و ویژگی‌های روان‌شناختی کودک هماهنگ است و اغلب در قالب فعالیت‌های گروهی و با مشارکت فعال اجرا شده‌اند.

در مقابل، تجربه ایران نشان می‌دهد که مداخلات هنری، اگرچه از تنوع ابزار برخوردارند، اما بیشتر به شکل نمایشی، کوتاه‌مدت و با اهداف عمومی مانند تسکین موقت، سرگرمی یا ایجاد نشاط اجرا شده‌اند. غالب برنامه‌ها فاقد ساختار منسجم، پیوست روان‌شناختی یا ارزیابی پیشینی هستند و بیشتر بر مبنای واکنش فوری به بحران طراحی شده‌اند تا فرآیند بازسازی روانی تدریجی. نبود طراحی متناسب با نوع سانحه و نداشتن مسیر اجرای مشخص، باعث شده این برنامه‌ها بیشتر جنبه‌ی نمادین یا رسانه‌ای پیدا کنند تا تأثیر عمیق تربیتی یا درمانی.

محور دوم: نتایج قابل تفسیر در مداخلات هنرمبنا در سه کشور

در ادامه بررسی تطبیقی، نتایج قابل تفسیر حاصل از مداخلات هنرمبنا در سه کشور استرالیا، آمریکا و ایران در جدول بعد ارائه شده است. این جدول بر پایه گزارش‌های رسمی، اسناد میدانی و داده‌های تجربی تدوین شده و شاخص‌هایی چون اثرات مثبت روانی، تغییرات رفتاری/شناختی و نحوه استمرار برنامه‌ها را مقایسه می‌کند.

نتایج قابل تفسیر در مداخلات هنرمبنا در سه کشور			
کشور	اثرات مثبت	تغییرات رفتاری/شناختی	نحوه استمرار
استرالیا	کاهش ترس از طبیعت یادگیری پیشگیری و مقابله با بحران	مواجهه فعال با تهدید	بله: آموزش‌های هفتگی
آمریکا	افزایش اعتماد به نفس شادی بازسازی خلاق	پذیرش ترومای شهری مشارکت جمعی در بازسازی رفع احساس درماندگی و باور به توان فردی	بله: برنامه بلندمدت درسی
ایران	تأکید بر نشاط آفرینی تمرکز بر جنبه رسانه‌ای	غالباً بدون تغییر پایدار	خیر: مقطعی و بسیار کوتاه‌مدت

بر اساس تحلیل نمونه‌های موردی در این مقاله می‌توان چنین تفسیر کرد که مداخلات هنری در آمریکا و استرالیا از این قابلیت برخوردارند که اثراتی ماندگار و «چندلایه» بر کودکان آسیب‌دیده بر جای بگذارند. در آمریکا، برنامه «آرت فیدز» باعث افزایش حس اعتمادبه‌نفس، خودبینانگری، شادی و مشارکت جمعی در کودکان شده است. تغییرات رفتاری همچون پذیرش ترومای شهری، بازگشت به ارتباطات گروهی، و خلاقیت در بازآفرینی و بازسازی شهر، ناشی از پیوستگی برنامه، حضور مستمر مربیان و استفاده هدفمند از هنر به‌عنوان ابزار روان‌درمانی برشمرده می‌شود.

در استرالیا اجرای برنامه‌های هدفمند آموزش چرخه آب و هشدارهای آتش‌سوزی، کودکان را قادر می‌سازد تا با حوادثی همچون سیل یا آتش‌سوزی نه از منظر ترس و به عنوان پدیده‌هایی ماوراءالطبیعی، بلکه از منظر شناختی و زیست‌محیطی و به عنوان پدیده‌ای طبیعی و قابل درک برای ذهن کودک مواجه گردند و دیدگاهی تازه کسب کنند. کاهش ترس و اضطراب، آموزش غیرمستقیم، و مشارکت داوطلبانه در فعالیت‌های هنری مدرسه‌ای، از جمله نتایج مثبت این‌گونه برنامه‌هاست. این دستاوردها حاصل رویکردی میان‌رشته‌ای است که آموزش، هنر و بهداشت روان را در یک مسیر پیوسته ادغام می‌کند.

در ایران، با وجود گزارش‌هایی از افزایش نشاط یا جلب توجه کودکان در کوتاه‌مدت، تغییرات پایدار رفتاری یا هیجانی مشاهده و گزارش نشده است. اغلب فعالیت‌ها و برنامه‌های هنری پس از بحران در ایران، فاقد سازوکار ارزیابی هستند و از استمرار کافی نیز برخوردار نیستند. این موضوع نشان می‌دهد که فقدان ساختار نظری، نبود آموزش تخصصی، و بی‌توجهی به عنصر استمرار، مانع از آن شده است که فعالیت‌های هنری در ایران به سطحی از «مداخله مؤثر» ارتقاء یابند.

در مجموع، تحلیل این بخش مؤید آن است که مداخلات هنری صرفاً با اجرای چند کارگاه یا برنامه شاد نمی‌توانند تأثیری معنادار در بهبود وضعیت روانی کودکان آسیب‌دیده و تغییرات رفتاری-شناختی ایشان داشته باشند.

محور سوم: عوامل تمایزبخش سه کشور در نحوه اجرای برنامه‌های هنری در مواجهه با بحران.

محور سومی که در تحلیل تطبیقی ویژگی‌های برنامه‌های خلاق هنری در کشورهای منتخب، به آن پرداخته شده، تمرکز بر شناسایی و مقایسه عوامل کلیدی‌ای است که اثربخشی مداخلات را در هر کشور متمایز ساخته‌اند. این عوامل نه تنها کیفیت و عمق تأثیر برنامه‌های هنری را تعیین می‌کنند، بلکه نشان می‌دهند چگونه سیاست‌گذاری، ساختار اجرایی، رویکرد نظری، و مشارکت اجتماعی می‌تواند بر تجربه کودکان در دوره‌های پسابحران تأثیرگذار باشد. جدول زیر مهم‌ترین عوامل تمایزبخش میان سه کشور آمریکا، استرالیا و ایران را در زمینه اثربخشی مداخلات خلاق هنری برجسته می‌کند:

عوامل تمایزبخش سه کشور در نحوه اجرای برنامه‌های هنری در مواجهه با بحران			
معیار کلیدی	استرالیا	آمریکا	ایران
پیوستگی و استمرار	دارد	دارد	محدود/ نامنسجم
تناسب مدیوم با سانه	بالا	متوسط	غالباً فاقد ارتباط مستقیم
بهره‌گیری از ظرفیت سمن‌ها	متوسط	بالا	محدود یا غیرفعال
بهره‌گیری از ظرفیت بومی/محلی	بالا	متوسط	تقریباً بلااستفاده

جدول فوق نشانگر آن است که عوامل کلیدی اثربخشی مداخلات هنرمحور در کشورهای مختلف، وابسته به زیرساخت‌های نظری، اجرایی و بین‌بخشی هستند. در ایالات متحده، تمرکز بر نظام‌مندی در طراحی، اجرا و بهره‌گیری مناسب از ظرفیت سمن‌ها، موجب شده تا مداخلات خلاق هنری به‌عنوان بخشی از برنامه‌های رسمی بازتوانی پس از بحران تثبیت شود. تخصیصی بودن تیم‌های مداخله‌گر، آموزش‌های ترکیبی برای هنرمندان و روان‌شناسان، و بهره‌گیری از منابع چندمنظوره از دیگر شاخص‌های متمایزکننده در این کشور است. در استرالیا نیز اثربخشی مداخلات به‌واسطه «رویکرد جامعه‌محور و انعطاف‌پذیری بالا» در طراحی پروژه‌ها تقویت شده است. این کشور توانسته است میان برنامه‌های ملی و ویژگی‌های بومی پیوندی مناسب برقرار کند و با مشارکت جوامع محلی، هنرمندان بومی، مدارس و سازمان‌های غیردولتی، مداخلاتی پایدار و متناسب با زمینه فرهنگی مناطق مختلف ایجاد نماید.

در مقابل، ایران فاقد بسیاری از این عوامل کلیدی است. «نبود سیاست‌گذاری فرهنگی کلان، فقدان چارچوب نظری مشخص، و وابستگی به مداخلات واکنشی و پراکنده» موجب شده تا برنامه‌های اجراشده عموماً مقطعی، بدون پیوست روان‌شناختی و فاقد ارزیابی اثربخشی باشند. همچنین، «فقدان آموزش میان‌رشته‌ای برای نیروهای مداخله‌گر، نبود هماهنگی نهادی، و غلبه نگاه نمایشی یا خیریه‌ای بر برنامه‌های هنری» از دیگر موانع ارتقای اثربخشی در ایران محسوب می‌شوند.

پژوهش حاضر با تمرکز بر ظرفیت برنامه‌های هنرمینا در بازسازی روانی کودکان آسیب‌دیده از بلایای طبیعی، تلاش کرد با تکیه بر چارچوب نظری رشد پس از سانحه و رویکرد تطبیقی، به مقایسه تجارب سه کشور آمریکا، استرالیا و ایران بپردازد. یافته‌ها نشان می‌دهد که بر اساس تجربیات موفق جهانی در کشورهای استرالیا و آمریکا، چنانچه برنامه‌های هنری در بستری منسجم، برنامه‌ریزی‌شده و میان‌رشته‌ای به‌کارگرفته شوند، می‌توانند فراتر از تخلیه هیجانی، به بازتعریف معنا، بازسازی هویت، ارتقاء مهارت‌های اجتماعی و تقویت احساس ایمنی و نهایتاً رشد پس از سانحه در کودکان منجر گردد. تحلیل تجارب آمریکا و استرالیا نشان می‌دهد که اثربخشی مداخلات خلاق هنری پس از بحران، زمانی حاصل می‌شود که استفاده از هنر با دانش روانشناسی و درک بافت فرهنگی همراه گردد و در چارچوبی منسجم، هدفمند و تا حد امکان مستمر، به‌مثابه بخش جدایی‌ناپذیر از سیاست‌های ملی بازتوانی روانی در کودکان بحران‌زده در نظر گرفته شود. این در حالی است که به گفته پژوهشگران (ازجمله منابع شفاهی و اسناد گفتاری پیشین که در این پژوهش مورد تحلیل قرار گرفت) علی‌رغم وقوع مکرر بحران‌های طبیعی در کشور ایران، برنامه‌های هنری اجراشده در ایران و به طور خاص برنامه‌های ویژه کودکان، عموماً فاقد انسجام، تداوم، ساختار علمی و پشتوانه نظری بوده‌اند و در نبود چارچوب نظری روشن و آموزش تخصصی، تأثیر بلندمدت چندانی بر حمایت روانی کودکان و کمک به ایشان در فهم و پردازش سانحه و عبور از مرحله بحران نداشته‌اند. این اقدامات حمایتی، بیشتر جنبه مقطعی و امدادی دارند و فاقد ساختاری نظام‌مند هستند. و به دلیل فقدان پشتوانه نظری، قادر به تحقق فرایند رشد پس از سانحه نیستند. از سوی دیگر، فعالیت سمن‌ها که به شکلی تخصصی‌تر و

با بهره‌گیری از امکانات محلی و با استمراری بیشتر می‌توانند در این زمینه مداخله کنند تا حد زیادی محدود شده است. همچنین نقش آموزش تخصصی برای تلفیق هنر و روان‌شناسی کودک نیز در نظام دانشگاهی و حرفه‌ای کشور غایب است. با توجه به آنچه در این بخش مورد مطالعه و تحلیل قرار گرفت، چنانچه از منظر نظریهٔ تدسجی و کالهن، برنامه‌های هنری اجرایی در ایران را تفسیر نماییم، می‌توان گفت تنها بخشی از ابعاد رشد پسابحران (مانند ایجاد ارتباط موقت با دیگران و در مواردی، توجه به جنبهٔ قدردانی از زندگی) در برخی از این برنامه‌ها مشاهده می‌شود، اما ابعاد حیاتی‌تری مانند توان شخصی پدیدار، امکانات جدید و تغییر معنوی کمتر امکان بروز یا تحقق یافته‌اند. به منظور بهره‌گیری از تجارب موفق جهانی و بومی‌سازی آن در ایران، می‌توان گفت تمرکز و توجه به موارد زیر ضروری است:

۱. تدوین برنامه‌های بلندمدت مبتنی بر پژوهش‌های دقیق
۲. طراحی و اجرای برنامه‌های مستمر و پرهیز از برنامه‌های کوتاه‌مدت و مقطعی
۳. توجه به مراحل تخصصی هنردرمانی از جمله طی مراحل سوگواری و طراحی برنامه‌های مرتبط با هر مرحله
۴. بهره‌گیری مناسب از ظرفیت سمن‌ها
۵. بهره‌گیری مناسب و مؤثر از ویژگی‌ها و تنوع فرهنگی و بومی مناطق آسیب‌دیده
۶. استفاده متنوع و معنادار از مديوم‌های متفاوت هنری با توجه به نوع بحران و آسیب‌های وارده
۷. توجه به اهمیت ثبت و مستند سازی برنامه‌های هنری پس از بحران و استفاده از آن در طراحی برنامه‌های بعدی

در صورت چنین اصلاحاتی می‌توان امیدوار بود که برنامه‌های هنری پس از بحران در ایران، از سطح سرگرمی‌های کوتاه‌مدت فراتر رفته و در چارچوب نظریه رشد پس از بحران قابل ارزیابی باشد و به ابزاری برای بازسازی روانی و اجتماعی کودکان آسیب‌دیده از بلایا در ایران تبدیل گردد.

فهرست منابع

- امرای، حسن (۱۳۹۹). «سه‌گانه کوکر و زلزله منجیل و رودبار». تاریخ انتشار ۱۳۹۹/۴/۴: <https://WWW.independentpersian.com/node/6766>
- بهرامی، هادی. (۱۳۷۲). کاربرد بالینی و تشخیص آزمون‌های فرافکنی شخصیت، تهران: نشر دانا.
- تتروپور، پروین (۱۳۹۸). «بررسی تأثیر سیل بر کودکان»، نهمین کنگره بین‌المللی سلامت در حوادث و بلایا، جزینی، محمدجواد (۱۳۷۰). سفر به شهر زیتون تهران: حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی.
- دادستان، پریخ (۱۳۷۴). ارزشیابی شخصیت کودکان بر اساس آزمون‌های ترسیمی، تهران: انتشارات رشد.
- صوفی‌زاده، بی‌بی‌رابعه (۱۳۹۸). «حراج نقاشی کودکان سیل‌زده آق‌قلا در تهران». خبرگزاری ایرنا، تاریخ انتشار: ۱۳۹۸/۴/۲۷: www.irna.ir/news/83400272
- شریفی، مریم (۱۳۹۸). «بچه‌ها با «رنگ» به جنگ سیل رفتند»، خبرگزاری فارس، تاریخ انتشار ۱۳۹۸/۴/۱: <http://fna.ir/daq3c>
- عسگری، زهرا و نقوی، اعظم (۱۳۹۸) «تبیین فرایند رشد پس از سانحه ترکیب مضمون مطالعات کیفی». فصلنامه روانپزشکی و روانشناسی بالینی ایران. دوره ۲۵. شماره ۲. صص ۲۲۲-۲۳۵.
- گوشه، مریم‌سادات (۱۳۹۸). «کاهش آلام سیل زدگان با جادوی هنرمندان»، روزنامه ایران، شماره ۷۰۳۲.
- نادری، فرح. انصاری‌اصل، زینب (۱۳۹۰). «تأثیر هنر درمانی بر خودپنداره تأییدجویی و شادکامی کودکان»، نشریه یافته‌های نو در روانشناسی، سال ششم، شماره ۱۸، صص ۱۷-۳۳.
- نژادی کاشانی، غزاله و همکاران (۱۳۸۹). «تأثیر نقاشی بر کاهش پرخاشگری دانش آموزان دختر عقب‌مانده ذهنی مقطع ابتدایی»، نشریه توانبخشی، سال یازدهم شماره پنجم، شماره ۴۵، صص ۸۰-۸۷.
- نقوی، اعظم. ۱۳۹۹. «رشد پس از سانحه (PTG)، پایگاه علمی و تخصصی روانشناسی و بهداشت روان: <https://www.migna.ir/news/49231/%D8%B1%D8%B4%D8%AF-%D8%B3%D8%A7%D9%86%D8%AD%D9%87-ptg>

Amraee, Hassan. (2020). "The Koker Trilogy and the Manjil and Rudbar Earthquake." Publication date: June 24, 2020. <https://www.independentpersian.com/node/6766> (In Persian).

- Asgari, Zahra, & Naghavi, Azam. (2019). "Explaining the Process of Post-Traumatic Growth: A Thematic Synthesis of Qualitative Studies." *Iranian Journal of Psychiatry and Clinical Psychology*, 25(2), 222–235. (In Persian).
- Bahrami, Hadi. (1993). *Clinical Application and Diagnosis of Personality Projective Tests*. Tehran: Dana Publishing. (In Persian).
- Council, T. (2011). Medical art therapy with children. In C. Malchiodi (Ed.), *Handbook of art therapy* (2nd ed., pp. 222-240). New York, NY: Guilford Press.
- Dadsetan, Parikh. (1995). *Assessment of Children's Personality Based on Drawing Tests*. Tehran: Roshd Publications. (In Persian).
- Fisher, Natalie (2019). "The power of the arts in disaster recovery": <http://nsfconsulting.com.au>
- Goodman, R. F. (Ed.). (1999). *Play Therapy with Children in Crisis: Individual, Group, and Family Treatment*. Guilford Press.
- Gousheh, Maryam-Sadat. (2019). "Alleviating the Suffering of Flood Victims with the Magic of Artists." *Iran Newspaper*, No. 7032. (In Persian).
- Hulsey, Meg Bourne. (2015). "Expression and Healing", *Journal of Natural Hazards center*, 39(6). pp:4-8.
- Jazini, Mohammad-Javad. (1991). *A Journey to the City of Olives*. Tehran: Hozeh Honari, Islamic Propagation Organization. (In Persian).
- Kar, N. (2009). "Psychological Impact of Disasters on Children: Review of Assessment and Interventions . " *World Journal of Pediatrics*, 5(1), 5–11. DOI: 10.1007/s12519-009-0001-x
- Kousky, C. (2014). "Informing Climate Adaptation: A Review of the Economic Costs of Natural Disasters." *Energy Economics*, 46, 576–592. DOI: 10.1016/j.eneco.2013.09.029
- Kramer, E. (1958). *Art Therapy in a Children's Community: A Study of the Function of Art Therapy in the Treatment Program of Wiltwyck School for Boys*. Springfield, IL: Charles C. Thomas.
- Kramer, E. (1979). *Childhood and art therapy: Notes on theory and practice*. New York, NY: Schocken Books.
- Naderi, Farah, & Ansari-Asl, Zeinab. (2011). "The Effect of Art Therapy on Self-Concept, Approval-Seeking, and Happiness in Children." *New Findings in Psychology*, 6(18), 17–33. (In Persian).
- Naghavi, Azam. (2020). "Post-Traumatic Growth (PTG)." *Scientific and Specialized Psychology and Mental Health Database*. (In Persian).
- Naumburg, M. (1950). *Schizophrenic Art: Its Meaning in Psychotherapy*. New York: Grune & Stratton.
- Nezadi-Kashani, Ghazaleh, Mirzamani, Seyed Mahmoud, Davarmanesh, Abbas, Salehi, Masoud, Massah-Choolabi, Omid, Hashemi, Mahboubbeh, & Gholami, Avisheh. (2010). "The Effect of Drawing on Reducing Aggression among Educable Girls with Intellectual Disabilities in Primary School." *Rehabilitation*, 11(5), 80–87. (In Persian).
- Rubin, J. (1984). *The art of art therapy*. New York, NY: Brunner Mazel.
- Schonfeld, DJ, Demaria T. Providing psychosocial support to children and families in the aftermath of disasters and crises. *Pediatrics*. 2015;136(4):pp1120-1130. DOI: 10.1542/peds.2015-2861
- Sharifi, Maryam. (2019). "Children Fought the Flood with 'Color'." *Fars News Agency*, June 22, 2019. [Fars News Agency](#) (In Persian).
- Sofizadeh, Bibi-Rabeeh. (2019). "Auction of Paintings by Flood-Affected Children of Aqqala in Tehran." *IRNA News Agency*, July 18, 2019. [IRNA News Agency](#) (In Persian).
- Stuckey, H. L., & Nobel, J. (2010). The Connection Between Art, Healing, and Public Health: A Review of Current Literature. *American Journal of Public Health*, 100(2), 254–263. DOI: 10.2105/AJPH.2008.156497
- Tatarpour, Parvin. (2019). "Examining the Impact of Floods on Children." *The Ninth International Congress on Health in Emergencies and Disasters*. (In Persian).
- Tedeschi RG, Calhoun LG.(1996). The posttraumatic growth inventory:Measuring the positive legacy of trauma. *Journal of Traumatic Stress*; 9(3):455-71. DOI:10.1002/jts.2490090305
- Tedeschi RG, Calhoun LG.(2004). Posttraumatic growth: Conceptual foundations and empirical evidence. *Psychological Inquiry*;15(1):1-18. DOI:10.1207/s15327965pli1501_01
- Thompson N.(2011). *Crisis intervention*: Dorset, England: Russell House Publishing.
- Unicef, (2026).The Children's Climate Risk Report: https://www.unicef.org/reports/childrens-climate-risk-report-2026?utm_source=chatgpt.com

Van Eys, J. (1981). The truly cured child. In J. Spinetta & P. Spinetta (Eds.), *Living with Childhood Cancer* (pp. 30-40). St. Louis: Mosby.